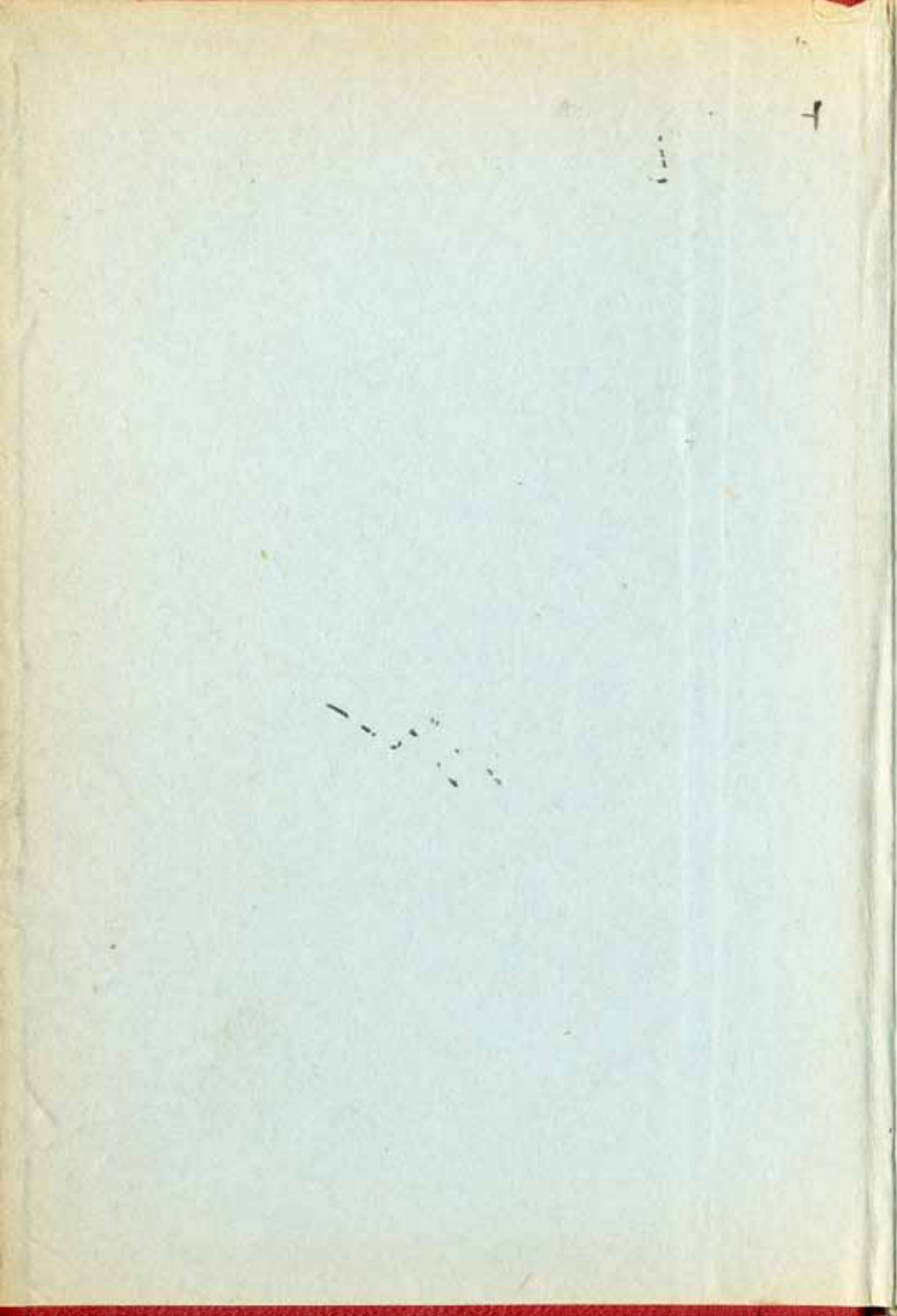

II 303

БИБЛИОТЕКА
ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

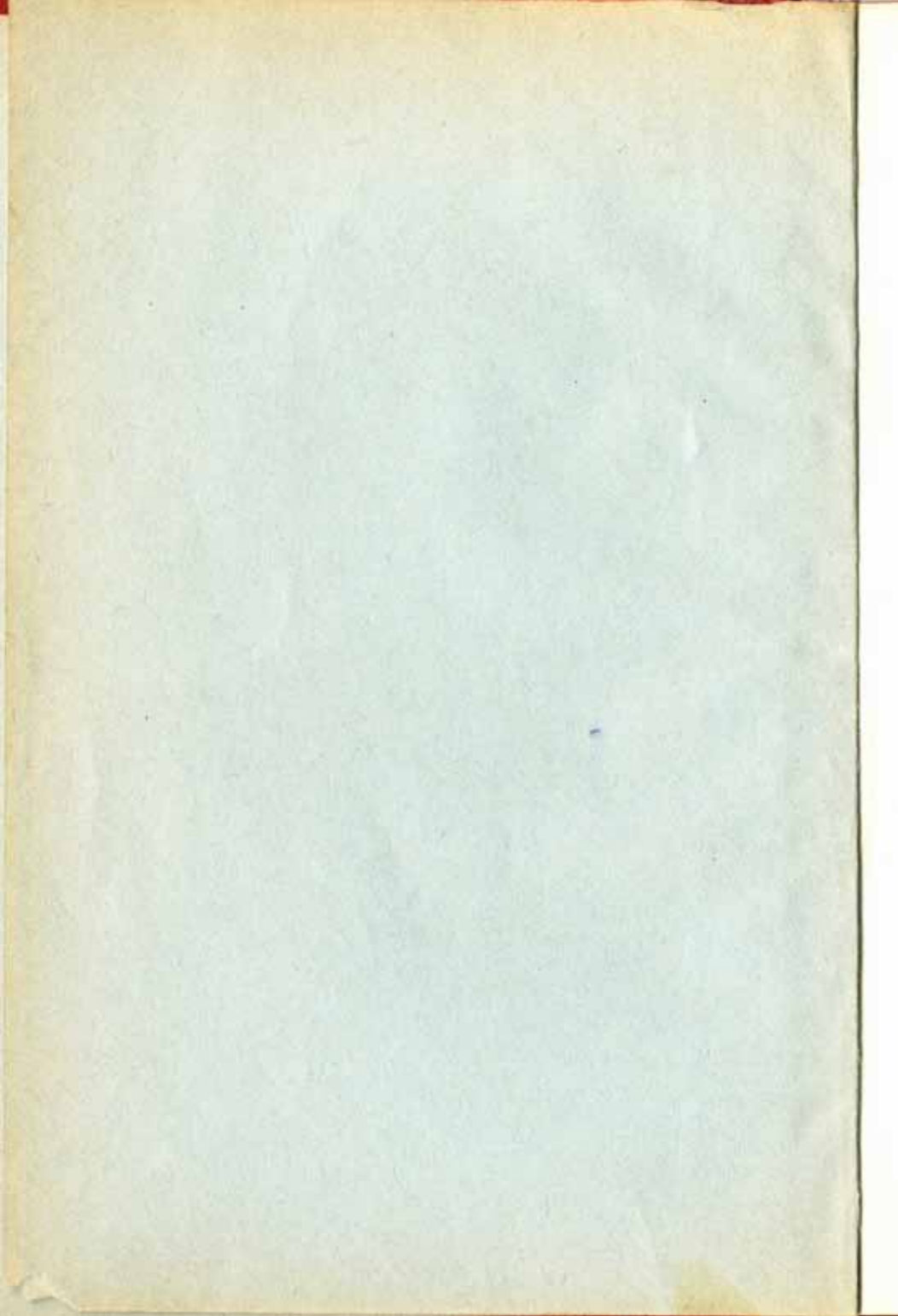

1303

B

1098
891.7

7

БИБЛИОТЕКА
ОПШТИНЕ ГРАДА БЕОГРАДА

ВЛ. ВЕЛМАР-ЈАНКОВИЋ

1098
89/17

ПОГЛЕД С КАЛЕМЕГДАНА

ОГЛЕД О БЕОГРАДСКОМ ЧОВЕКУ

Звучањето

Набављено 25-5-1938г.
Бр. инвентара 20088

БЕОГРАД
1 9 3 8

НАГРАДИЛА СРПСКА КРАЉЕСКА АКАДЕМИЈА
ИЗ „ЗАДУЖБИНЕ ПАВЛА И РАДОЈКЕ ВУКОВИЋА
И СИНА ИМ ПЕТРА“

Бр. екземплар

31764/34

Посвећено

Незнаном јунаку
на Авали.

ГРЕГОРИЋ
БЕОГРАД

БЕЛЕШКА

Овај оглед о човеку београдске животне оријентације настао је поводом извесних брижних дискусија са пријатељима и намењен је у првом реду њима, али има и ширу оријентативну намену, јер даје полазне тачке за расправљање извесних основних питања нашег јавног живота и за сналажење у њима. Животних питања, разуме се, а то ће рећи не теориско-научних, ни дневно-политичких. Оглед није писан само за одабране посвећене, али ни за оне који воле демагогију и патетику, најмање за равнодушне и безбрижне.

Иако захвата врло обиман материјал, оглед је намерно збијен у стегнуте сразмере. Писац се свуда ограничавао на оно што је битно за смисао појединог проблема, а није улазио у шире излагање материје јер би иначе морао писати много ширу књигу, а не овакаву какав је замислио: синтетичну по тематици, обухватну по полазним тачкама, диалектика надокнађена провереним убеђењем, а начин излагања руковођен потребом да се оријентација коју пружа наметне својом етиком, њом у првом реду.

Писац је мишљења да за данашње време великих несналажења и непосредних опасности нису потребна широка и глагољива тумачења већ да свака реч треба да је акција, чак и у opakвим случајевима кад је она сасвим одмерена и књижевна. Зато, ако коме може бити од користи, биће му довољан и овај извод наше проблематике, написан у

намери да београдског човека потсети мало на њега са-мога. Свестан колике тешкоће и недостатке није пребро-дио, писац сматра да се унеколико одужио својим побу-дама ако овим својим редовима изазове плодну дискусију, или потстакне извесне унутрашње диалогe, за које је одавна дошло време.

Београд, новембра 1936.

I

ПРОСЕК КРОЗ БЕОГРАД

THESE ARE THE ONLY TWO
COPIES OF THE ORIGINAL
MANUSCRIPT OF THE
HISTORY OF THE
CITY OF NEW YORK
BY JONATHAN BELL
AND
JONATHAN BELL

THE HISTORY OF THE
CITY OF NEW YORK

Фићир-Бајир

Турци су Калемегдан назвали Фићир-Бајир, брег за размишљање.

Турци, нарочито праве Османлије, били су озбиљни и контемплативни људи. Кад се нису били за славу Алахову и за царску част, имали су потребу да тихо, у миру који је личио на полусан, роје мисли о судбини. Нису били активни мислиоци који стварају системе, нису имали професионалне катедарске философе; све одговоре дао је Коран. Њихова размишљања била су побожне, смирене и помало тужне, све тужније глосе уз Коран. Нису их ни за чију славу бележили. Живели су у том размишљању, осећали живот кроз њега. За то непомично источњачко живовање кроз недоречени свет унутрашњих интуиција, за тај свет који се са царством постепено гасио, потребни су били добри видици, пространи пејзажи за одмор очију и душе.

И на везирову конаку у београдском граду били су стаклени зидови, за широко, дуго гледање у судбину.

С духом је нађен тај назив, „брег за размишљање“. Тај пространи плато око града, зараванак тај на рту београдском позива на ткање мисли које су посвећене Београду и његовој судбини и које откривају скривени смисао нашег града. На њему се може чути опомена, сазнати утеха, дожелети одмор. На њему себични снови доживљају смрт, немирни живци мелем; он је купка благе свежине за оне који имају очи отворене за лепоту.

Поглед са Авале више и није београдски. У њему је Београд само идеја града, бела црква од града, миран чун од града, далеки светли дозив у ноћи. Београд се с Авале назире, пулс му се не осећа; окружен је огромним дубоким пространством пејзажа и утопљен у њему. Ма колико га носили у срцу Београд с Авале је већ сан, илузија. То је град кога је путник већ на Торлаку напустио, а с Авале му даје последњи поздрав. Не осећамо га присно уза се, на Авали нисмо више довољно његови. Размишљамо ту више о себи него о њему. Поглед клизи преко Београда.

Са Кошутњака Београд је оно што човек не би рекао да је: играчка, велика играчка и дотерана дивна слика. Топчидерско брдо испод Кошутњака је као рекламни нацрт са урбанских слика енглеских или немачких котежа, црвени љупки кровови и зеленило. С десна огромне касарне, „Потсдам“ своје врсте, мало сељачки нахерен у својој несиметрији, тврд и солидан, али одводи мисли на једно нарочито земљиште. А цела дугачка силуета врхова београдских, са Светим Марком у средишту, без појединости које би стрчале, са две реке које су ту примамљиво насликане — то је већ све тиха, безгласна панорама, разгледница, слика, а не живи град.

Највеличанственији је поглед са Звездаре. Горостасно се ту испружила цела варош, близа и радна. Од Калемегдана до Дедиња, од Палилуле до Вождовца. Није слика но пун живот, брекће и хукти. Испарава се у маглама са воде, пуши у димњацима из фабрика. Авала се чини као да ће потрчати ка Сави у тој стегнутој линији; куполе на парламенту као да су кроз пару и дим некуд и саме пошле. Земун се живо приближио. Град је сав нахерен и нераван, као див који се смешта на лежишту, просеци улица вијугају као да су покретне степенице. Сав је динамичан, сав у блоковима који су као цинови у походу; сав је у грчу. Београд

са Звездаре привлачи и мами да се пође к њему, да се човек утопи у њему. Ту се не може размишљати. Ту нам је град отео слободу мисли.

Прави Фићир-Бајир је ипак Калемегдан...

На Калемегдану је човек и у срцу вароши, а ипак на растојању од њега, толико да и о њему може да мисли. Са Калемегдана широки су хоризонти, али видик није заустављена слика. И овде је град у покрету, али није у грчу. Присутан, а ипак одвојен од своје дневне слике; присутан не само физички и духовно, везан са догађајем овим или оним, него с историјом. И варош и београдски град ту су дубоко с нама. Историја је ту с нама. Та чудна наша историја на коју се не може бацити поглед а да се не падне и у размишљање о самом себи. А ту је већ самим тим и више од историје Београда, ту је одмах и земља Србија и све оно што се српски и југословенски надовезало уз њу, до данашњег дана. Додирујући судбину престонице поглед се спушта све дубље у судбину саме земље.

То је место где се тражи и налази смисао града и његовог човека.

Излазак на Калемегдан, у сунчани дан или ведром ноћ, празник је ока и душе, широка и крепка утеха. Није празник шумских тишина, морских осамљености, разиграности срца у високим планинама. Празничност широка и човечна, али не вашарска; отворена и питома, али не банална, пространа без монотоније, блага без идиличности.

Излазак на Калемегдан ослобођење је од саме вароши и њене тескобе, немира, крика, иако је она ту на дохвату. На пространим зараванцима, око кула и бедема старог града, равнички ветри ћарлијају, дижући се око старог града као невидљиве птице око напуштеног олтара. Свежине су на Калемегдану, не од висина и струјања но од видика. Излазак на Калемегдан је купање у ширинама и ве-

дринама; није излет него скок у пространство, скок са балкона, са терасе у море. Није туризам него предах. Није пут али је измењен став према животу. Ослобођење од дневне стеге, прашњавог и знојавог живљења, одмор од бесомучног стицалачког или обичног ухлебног рада.

Пуну стварност свога града и живота носи човек у себи и даље, али предах је тај ново оспособљење за живот, дотицај са дубљим и интимнијим Ја.

Све је ту у широким линијама, у топлим огромним круговима.

Под ногама мирно, судбински у свој ток улегле, две велике реке утичу једна у другу и стопљене у загрљај настављају свој пут и своју мирну лекцију о пролазности. Шум воде њихове не чује се, не осећају им се мириси, донесени с влажних обала, с њиховог дугог пута. Блага игра неба је у њима. Раскошна игра сунца и мрака, игра стилизована пружним надводним облацима, или широким тананим мрежама хоризонта. Човек није поред обале да му се закрије видокруг, али живот обале је близу с обе стране; и стада и возови и лађе добро се виде, још су ту. Са шлепова ударци чекићем ни као далеки одјечи ни као блиски шокови. Варош ту на дохвату дише и бије, али има мира над њом, лук пространства је над свим и свачим огроман и складан. Мир без глувоће, мир без осамљености, мир без страха. Пун растворених, просечених перспектива.

Веза је ту са Космајом и Рудником, са целим масивом који иза њих иде дубоко у унутрашњост српске земље; веза са Повленом и Цером, победама српским. Фрушка гора и вршачки вис чувају огромну војвођанску равницу, са које звуче поздрави белих звоника, белих блиставих села. Протиче Сава и доноси у воденом сливу далеке видике Запада. Односи их Дунав у недоглед на источне границе, на Исток. Све сами просеци у живо месо земље, на све стране.

Варош је сва у покрету, сва повезана од Панчева до Аде Циганлије, од Авале и Торлака до Земуна и Батајнице, од Дедиња до Дорћола и Јалије, од Звездаре до Сењака, од Кошутњака до Карабурме, од Булбулдера до Чукарице, од Пашиног Брда опет до Панчева. Све сами лукови, на све стране.

Стари град је као неки грудобран, мостобран. Истурена пркосна и поносна храброст једне земље и њене престо-нице, један громки, одваљени крик и подвик: доведе и не даље. Један став са штитом и шлемом, не само осматрач-ница него и претња. Не само претстража него и мушка прса. Одавде сад почиње или свршава Србија и њена Ју-гославија.

Много има живе земље и њеног духа на Калемегдану. Многе њене силе стичу се ту, из планина и равница. Све је у навирању, одлажењу, пролажењу, настајању. Ништа није издигнуто до симбола, све је још сам живот.

Земља с Калемегдана је земља у дејству. Зато су ми-сли на њему неодвојиве од земље и домовине. Зато су над личним човековим Ја.

Град-Храм

Овако леп као што је сад, није никад био у својој исто-рији, ни стари град ни његов Калемегдан. Чежња за миром претворила га је у раскош цветног парка.

Његови мртви тек су сад добили доличан покров. Уко-пани су ту под зидове, у зидове и поред њих, у гробљу сто пута преораном, хиљаде Келта, Римљана, Хуна, Авара, Грка, Мађара, Немаца, Аустријанаца, Словена свих племена, Срба међу њима највише. Са штитовима и шлемовима, с окло-пима и без њих, са вишњевим топовима и мерзерима; с

униформама легије, са ношњама хришћанским и турским, у руху господском и редовском; са крајњег крсташког Запада и из Арабије, из посне Европе и непресушне Азије. Све је то легло у гроб коме нема трага. Заставе нису сачуване по музејима. Само понеки пергамент, гравура, литографија. Али од њих бивших ништа... Од њихове завојевачке силе ништа, од њихове најамничке судбе — ништа, од њихове народне освете — једва ишта.

Не осећа се смрт која је косила. Смрт по дужности и по уверењу, најамничка или витешка, обична и анонимна, херојска и забележена, никаква смрт не осећа се на Калемегдану, ни на малом ни на великом, ни у самом граду. Ни по гробовима, ни по споменицима, ни по захвалности, ни по незахвалности. Калемегдан је данас организовани заборав и јуначког и нејуначког умирања, без гробљанске помпе, без крстача и без надгробних натписа. На том вековном разбојишту не шири се дах велике учитељице живота. Ту и тамо костурница, сасвим маскирана. Црква памјатница, једва видљива. То је све од смрти.

Цвеће, бујно зеленило, дрвеће и стазе, енглеска башта. Бедеми и куле обвијени у повијуше, стазе засађене ружама. Дрвеће на врху бедема, мирис опојни међу пушкарнице, бујно грмље на месту топова. Засули смо цвећем и зеленилом то мноштво гињења, прекрили живим ћилимом умирање, заборав као вјечну памјат пева младост и љубав на тим гробовима, за инат пролазности и аду.

Ако ћемо, из дубине историје захваћену, у мушкој и крвавој линији држану, прву мисао фиџир-бајирску посветити њему самом, граду београдском са кулама и падицама, са душом јуначком и лепотом која је своја, онда да се каже одмах: не треба претерати у том цивилном нашем инату, допуштеном, истина, и насмејаном цветном пркосу. Калемегдан не треба претворити у кокетну и сладуњава ба-

шту, од бедема и кула не прави сликовиту играчку, декорисати га тениским и спортским игралиштима и золошким баштама. Он је сам по себи материјал за величанствен споменик и по том материјалу, и духовном и физичком, треба изградити и доградити, трудом и уметношћу поколења, оно што нам он сам, из свога дубљег смисла налаже: споменик живота народног, храм победе, то ће рећи храм човека и његове пролазности, човека и његовог дела, човека и његове славе.

На Авали незнани јунак; на вису осамљеном, на врху те пирамиде коју је природа као неки обред небу издигнула, нека је свечани гроб без туге за незнате јунаке. А на Калемегдану храм историје, исклесану народну песму у бронзи и камену, епопеју народа за народ.

Нека не служе музеји и музејчићи за ту сврху. Не давати сликарима са пролазним материјалом посао који да остави трага о томе како смо ми схватили наш однос према историји. Потребне су велике вајарске генерације које ће се целокупним животом посветити уметничком делу мира. Које неће остављати своје скулптурице по павиљонима и музејчићима но ту прегнути на колективно дело, на градњу храма за поколења. Нека ту раде људи који ће се отрести таштог култа имена, којима ће бити стало само до те велике побожне цивилне службе колективном идеалу заједнице. Не кипове у етикетираним салама музеја него рељефе, композиције, групе и симболе дуж великих древних зидова града. По чврстом плану, раскованом на деценије, пребаченом на многе генерације. Дајте архитекте који ће изградити између бедема и кроз њих просећи степеништа трпљења, наша голготска успињања. Дајте вајаре који ће исклесати алеје страдања и алеје победе, путеве човека и путеве маса, онако како су се кретале кроз нашу историју

до данас. И нека се ти ходници, путеви, стазе и степеништа попну до врха блиставог, пркосног, на коме ће сјати Победа.

Авала је тихо место за висок гроб. Свако тамо лакше постаје незнани јунак. Нису случајно сељаци ту подигли гроб незнаног јунака. На Калемегдану не би могао гроб да мирује. Калемегдан, иако је цео град око њега гробље херојско, млин кичми и лобања, силос костију, Калемегдан је место за култ живих. „Победник“ је на њему, али није довољно величанствен, није буктиња победе, него мисао о победи, вест о победи, пошта која доноси глас. Једну узвитлану, у серпентинама кулу, један пламени натпис на њој од самих буктиња, високо горе, грч један од подножја до врха и крик један сасвим високо, ватрени крик, треба пркосно, смело, храбро сазидати ту, за победнички највиши видик свима живима који стварају ову земљу. Први пут у историји извршити смену крваве светиљке цара Лазара и запалити узвитлану статуу победе, лучоношну, буктињаву; крик живота који је надвладао смрт.

На Авали храм смрти. На Савинцу храм духа, божји храм. А на Калемегдану храм живота.

Модерне улице и њихов динамизам, раскршћа у тутњави нису више за споменике. Њих треба одвајати на места на којима се може бити сам са собом и са смислом, у ћутању, револту или помирењу. Улице и варошки тргови постају вашаришта, заглушна и лудачка трка је њихов закон. Споменике не треба више ту сејати, они се у вреви и у машинском урлању губе. Не треба их смештати ни у музеје. Што год се сазда, од материјала пркосног времену треба градити под небом и приступачно масама. Маса нека пролазе и широким стазама калемегданског града-храма. Маса улазе у историју. Маса улазе у носиоштво њено. Нека се да могућности да путевима који су широки као друмови, на велике дане народних свечаности прођу између бедема

града гомиле које ће ту морати ћутати или клечати пред сликом своје човечје и народне судбе, исклесаном у камену, изливеном у бронзи и везаном армираним бетоном и мрамором у огромну величанствену целину. Нека ту, у светишту уметности, пролазе кроз лепоту у бронзи, челику, камену и бетону као што пролазе кроз смрт од челика, камена и бетона, по рововима и подземним форовима. И нека ту поколења сваковремено могу наћи себе и свој смисао. Нека тим масама тај вајани град буде и опомена и утеха. Нека се сваковремено ту могне отслужити обред призивања предака. Нека се ту, у отвореном позоришном амфитеатру, сваковремено могне одиграти која вечна драма човечјих сукоба са богом, светом и са собом. И нека ту, макар и уз помоћ технике, опет зазвуче масовни хорови песама наших, прошлих и будућих, али не за концерте индустријализоване и комерцијалне, но за велике потребе народа; за његове духовне игре, кад му затреба за весеље и радост, кад за плач, кад за поход.

До улаза у Калемегдан може и бучним аутомобилом. А ту стати. Одбацујемо технику и свакодневицу и пролазимо, у масама или усамљени, пешке кроз Град-храм, стазом прошлости, мир и скрушеност. Пред сенима капе доле. А од њиховог погледа нову снагу за живот, ново поверење у бога и у човека.

То тако заслужује и народ, и Београд, и његов Калемегдан који је речита лекција о пролазности славе, још речитија песма слободе, ризница јунаштва и страсна жеља мира.

Нека то сваким даном све више постане место хаџи-лука са кога поглед лако обухвата стварност и дочарава сан, одржава додир са прошлошћу и продубљује га, сече просеке кроз садашњости и допире до смисла. Да буде

све плоднији по ширини својој, све слободнији по огромном орловском лету, човечан по близини живота, земски по сродности за тло, а божији по љубави за друге.

Град који остаје

Историја је у своме ходу неумољива, слепа и глува за људе, подвргнута само хладној заповести својих космичких и геоморфних снага. Но као историја људске коби она укључује и човекову вољу с којом ради, помоћу које остварује своје циљеве. И чим је ту воља човекова, и појединачна и воља заједнице, људски ум тражи разлоге и смишао умирања, жртвованих живота, употребљених смрти. Народи, заједнице, појединци пропадају додуше често у том неумољивом ходу и онда кад им није до пропадања. Државе нестају понекад и после најсветлијих успона. А свакако да се нису успињале зато да би пропале. Но пропасти су често привремене и привидне. Може се живети и преко своје пропасти и преко привидне смрти. Као што је живео српски народ.

С Београдом на челу потврдио је тај народ да има прекогробних моћи у њему, да је народ који остаје, да је град који остаје. Тај доказ ужасно је плаћен у историји и неискоришћен. Али је дошло време у лаганом животу народном, кад је историја стала на његову страну и утврдила наше историјско значење. Срби су имали свој смисао постојања. Дуго су о нама мислили да смо нестали и да постепено нестајемо, да смо одиграли своје: и било је заиста много привидне смрти која је личила, понекад и нама самима, на праву и коначну смрт. Али место смрти дошао је нови живот. Били су јачи од смрти Срби и Београд.

Банално је рећи да је много крви проливено у бурној београдској прошлости, за њега, око њега, на њему. Много

проливане крви још не значи и много смисла у историји. Али та измешана крв многих народа значи да су тај град због дубљих разлога пристајали да бране и нападају толике и толике умне и безумне хиљаде.

Београд је био келтски, римски, хунски, аварски, бугарски, грчки, турски, мађарски, аустријски, српски и још по нечији, по неколико пута. Био је некад са дванаест хиљада домова и стотину хиљада душа (Челебија), спадао на саму посаду тврђаве, пустео и поново се насељавао. Био освојен небројено пута, грађен, рушен, преграђиван и преутврђиван. Ширио се у разгранато цивилно насеље и опет се ратнички повлачио међу своје уже зидове. Видео је паганске налете, издржао римске легионаре, претурио страховите покоље турске и осетио мач хришћанских војски. Видео сеобу варвара и пуштао низ друмове богате караване. Мењао правце свога промета, своје економске и саобраћајне везе, своје администрације и војне организације. Био је пустош и раскош, био је роб и господар. Био је увек на дивовским раскршћима најмање два света, на ветрометини најезда и утицаја, био вечито смер завојевача, мета страховитих кичмолонних прегнућа. И остао је. Није га уништила никаква освета, није га збрисао никакав пркос, раселила никаква невоља.

Снажна природна сила, геополитичка нужност наметала га је одувек људима и догађајима. Она га намеће и данас кад је, слободан, у средишту савско-дунавско-вардарског пута и кад је и политички осигурао најширу морфолошку везу са оним тлом које сачињава главно позориште наше историје. Из планинских масива, око којих смо се увек одржали, он је као последњи оштри клин тог горштачког самоодржања, забоден у равницу. Он је, у погледу са Калемегдана, снажна опомена тог пркосног горштачког отпора нашег према свима најездама са равница. Сигурна је веза

његова са утробом и снагама целе унутрашњости преко Авале, Космаја, Рудника, те унутрашњости која је одржала сељака, сељака који је одржао народ, народа који је одржао Београд, увек струјао према њему, приливао му снагу, дохрањивао га све до данашњег дана. Као да су људи народа осећали не само шта им Београд нуди, него и то што су они дужни за њега да чине. Кад су га освајали за свој нововеки подвиг, Срби су 1806 нагонски пошли ка њему остављајући по страни мисао о Крагујевцу, иако је овај био и мање на ударцу и ближи жаришту устанка.

Београд није постао никаквом вољом императора, ђудљивом и насилничком. Он се свима императорима наметнуо својом нужношћу, својим унутрашњим законом постојања.

Није случајно што су се толики народи крвили због овога града што је био називан прагом светих ратова, кућом ратова за веру, најкрвавијим каменом на свеколиком ратишту Европе, најсјајнијим листом турске историје, вратима Истока, капијом Запада. Нешто затвара и отвара то место. Рашава ситуације и загонетке, опомиње на борбу, раствара нове видике победе, позива на одбрану, маме на живот. Једном речи: кључ.

Ко га има, има много. Али мора да га будно чува.

Варош која настаје

Београд неће моћи схватити, сазнати му суштину и значење, ко га посматра туристички. Изглед града је чудна, особена прелазност, његова динамика је покрет настајања. Његови људи су с душама на прелому, у њему је стотину прекретница, много изненађења. Његове лепоте не могу се докучити ако се на тим прекретницама човек не заустави, његови људи не могу постати разумљиви ако им се човек

не приближи на преломима који у њиховим срцима живе. Ко нашег човека ту не ухвати, добиће неколико слика о њему; свака ће можда бити тачна за себе, али између њих неће бити праве везе. И он ће изгледати наизменично и Европљанин и варварин, и западњак и источњак, и паганин и хришћанин; и културан и примитивац, и рационалиста и сентименталац, и способан и дилетант, и лојалан и шерет. Данас као васпитан Европљанин, сутра сурови Турчин, прекосутра словенска наивчина, хладни Цинцарин, лукави Левантинац.

Праг, Дрезда, Фиренца, Париз и сви њима слични са западном историјом причају на сваком камену свом музејски брижљиво сачувану, побројану и видљиву по епохама, постепену прошлост; бившу варварску, садашњу и прошлу Европу. Ако ко хоће да заборави садашњу, може да побегне у бившу; ко хоће хришћанску, ко хоће машинску. Негде су Рим и садашњост органски везани. Негде се у благим прелазима срета цела прошлост нове Европе, од Рима и варвара до Михеланцела и Гарибалдија. Негде је она по улицама, другде по витринама. Негде стара и нова у отвореном сукобу, другде у пометњи једна због друге. Али свуда је у спољњем лицу, у лепим градовима Запада присутна и стара и нова, и боља и гора Европа, свуда стара нешто казује новој, свуда садашњост вуче користи и снаге од старине њене, свуда прошлост уноси далека мерила, а варљива будућност зависи од бујне садашњости. Везане судбине је Европа, у напретку њеном и у пропадању мртви гоне и помажу живе. Стилизован јој је живот. По духу цивилизационог јединства, по духу својих религија које су најтешње везе, градови Азије још су више своји но европски цинови који почињу да се поигравају са сопственим темељима. Каиро, Самарканд, Бомбај, Нанкинг дубоко су и упорно своји по прошлости која се упила у садашњост, по

будућности која не одриче прошлост. Мајка Азија свуда је ту, кроз културу и религију и кроз своје страшне сразмере пустошења. И свуда по спољњем виду већ може да се докучује и унутрашњи. По спољњем виду може се закључити много штошта и у Љубљани, Загребу, Призрену, Сплиту. Они се одају кроз своју спољашњост. Београд је по спољашњости својој привид и маска, и превариће се сваки ко само по томе покуша да се убеди у његову припадност Европи, Истоку, урбанистици, техници, модерном или патријархалном животу. Ко га изнутра не познаје, неће дознати његову меру ствари у свету, ни меру београдског човека.

Београд није за гледање по спољњем виду и рељефу, него за гледање у перспективама, у просецима, као и његов човек, као и наш народ уопште. Изблиза многочим може да збунује, у појединостима да одбије. Још недавно изгледао је као део друма, а сад више није ни друм, ни станица. Већ престоница, али још напола село. Нема старих дражки готових и излизаних тргова, стародревних сводова, фасада, ћошкова, — сав је у надлажењу, у пристизању. Његови људи данас живе између патње која је била и идеја и стил и победа, и будуће конструкције која треба да буде и стара идеја и нови стил и заједничка победа. Тај живот је сав у могућном, у потенцијалу, у запињању животног лука, — зато му и није лако ухватити смицао. Зато је лако и осудити га или одушевити се њиме, а тешко знати га.

Град који има тако велику и дугу историју нема много трагова те историје. Садашњост брише спољњу материјалну прошлост. Српска нова историја је историја човека и његове борбе без материјалних споменика те борбе. Старо српско држање Београда под Драгутином и Деспотом није оставило трага. Биће чиста срећа ако неки учени

архитект пронађе какав зид старе митрополије од пре стотина година. Ни предтурских ни турских споменика, који би давали неко обележје вароши, нема. Цела прошлост као материјални споменик узидана је без потписа у бедеме тврђаве...

Без декора, без помпе, без театра и патетике. Београд је град који је остао без натписа о томе зашто су народи и јунаци за њега гинули. Нехумана историја његова није му дала ни толико предаха да се испева у камену нека песма над гробовима.

Насеље данашњег Београда створио је човек у борби. Населио га је жилав сељачки народ у борби која је често личила на агонију. И остао је и даље у борби.

И данас је он (и човек његове животне оријентације) попрште борбе и зато је такав какав је. Отимају се око њега неколико његових прошлости и не дају му да буде преко ноћи свој, устаљен, одређен. Отима се око њега неколико српских прошлости и не дају му да буде ни србијански ни пречански. Отимају се око њега неколико југословенских себичности и не дају му да размахне како би могао. Отимају се око њега бољи и гори београдски људи и не дају му да буде раван самом себи. Има их много који би хтели да блиста другим сјајем, цариградским или париским, и позајмљују му рухо у коме се не сналази. Има их много који би хтели да га нема, којима је крив што се није дао ни Турцима ни Аустрији, па би сада хтели да у лажном миру изгуби оно што је у крвавом рату добио. Многима је крив што је жив.

Једни га презиру што није као други градови, на Западу. Други што макар за вољу туризма не остаје Исток. Многи зато што не знају шта је то Балкан, још ни данас. Многима је немио што није само тај који даје и пружа себе на жртву. Неки га воле зато што им, такав какав је,

даје могућности да буду легални злочинци. Неки зато што има широка плећа те трпи све и свакога. Неки напросто зато што је њихов, какав је да је... Сви ти, једни и други, заправо су одвојени: опречне су то љубави, сукобљене мржње, презири различитог рода и од њих све то у њему, и за њега, противу њега или у корист његову куља, буја, кључа, тресе се, трешти, ломи, кида се, прегiba, превире, чили, извире, одлази-долази, и тихо и лагано, и у реду и хаосу, неравним колосецима, грбавим путевима, подземним каналима, ваздушним линијама.

Варош која настаје. Човек који с њом настаје.

Ко се не потруди да открије унутрашњи смисао тога настајања биће дуго туђин у овоме граду и самом себи и другима, биће много осамљен и кад је с другима. Београд нема оне готове атмосфере која спаја људе на заједнички осећаним лепотама. Лепоте су ровите и у покрету, дохватљиве само у лету. Београд нема фину уморну естетику западних градова која је увек као нека јесен, смирај, одмор. Београд ништа нема од сумора њихове царске пролазности. Од величанствене зреле смрти која је свуда по старим кућама и дворцима. Он је тек стигао, а није скоројевић јер су његови људи у правој патњи стварани, а то је најбоља традиција. Он је сав сиров, а има душу старих народа јер се може позвати на многу славу и величину. Он је млад као организација, али са накупљеним животним искуством јер су његови људи и без много оруђа урадили оно што им је требало за достојанство и слободу.

Крепко, с откопчаним егоизмом и заслуженом победом радује се животу, весео што је уопште изнео живу главу. Треба наћи разумевања и за тај његов животни став и не уносити и сувише израније скројених и туђих мерила, не тражити прерано формиран укус и стилизовану снагу, ни моделе, ни узорке; не захтевати старе традиције уздиг-

нуте до префињености, навике које су већ претворене у ново време, богатства која су дала стандард и тип живота.

Треба имати ока за то његово бујање јер има свуда необузданог крика доскорашњих робова, давно стасалих за слободу. Свуда је тај крик дивно или себично присутан. Он је бекство од слике разарања, рушења и гомилања гробова. Слободна трка малих и сиромашних који су стигли да и они захтедну палате. Упорних пешака који касају читаво столеће да би се попели на аутомобиле. Замрачених улица које су срећно дочекале игру светлосних реклама. Крик спутаног човека који је збаце негве, болесника који је изашао на ваздух, на сунце, крик раје, крик хајдучки, крик човека. Ослобођење не само од непријатеља, него и од претешке досадање дисциплине националне етике. Не само од погрбљеног става него и од непрекидне службе општем циљу. Трка у слободни живот, први пут после неколико стотина година, није трка одмереног даха, негованог стила, рекордерског чувања снаге, смишљене употребе енергије, витешке игре. Него трка пуних груди, разуздан лет, с просипањем снаге, са грабљењем, с бесним смехом, с халакавим кликтањем.

Ритам тога збивања на дну београдског догађања, и онда кад је кроз суморну тему дат, и кад не налази своју праву мелодију, не допушта својом синкопом, својом полиритмијом, готова и донесена класична мерила за оцену симфоније овог града.

Варош изненађења

Београдски живот и београдски човек свакодневна су изненађења у том настајању не само за човека са стране него и за самог себе. Прелазност чини да живот града и

његових људи изгледа час као сан, час као мора. Природно бујање и наопаки парадокс. Као сомнамбул дођете самом себи од тога новог ницања и људи и установа, непрестана је новина збивање у овој вароши, и радосно и болно, разуме се, изненађење задовољства и незадовољства, стварања и рушења, лепоте и нагрде, полета и побуне. Редовног тока нема још, све је ровито сем оних дубоких основа које су нас приковале за ово место и нанеле нам баш ову историју. Ова варош и човек њене животне оријентације настали су револуцијом и навика таквог настајања не брише се лако ни брзо.

Ко стално живи у поређењу: колико, рецимо, Београд није Европа, или још горе, колико би требало да је Европа по изгледу и по људима, тај мора ускоро пасти у неку болест духа, у пакост, сумњу, цинизам, немоћ, хистерију. Странац који пође с висока може да се насмеје, патриот да се псовком сваки час наљути, рушилац да задовољно таре руке. Али смех тај (макар и потсмех) и забринутост та и побуна, и злурадост та отровна уствари се одбијају од града који са својим законом бивања остаје. Све лаке сумње и тешке оптужбе оповргне за час град који настаје и његов човек. У овој вароши увек смо у недоумици да ли је патриотски критицизам баш сасвим оправдан, повика на неправду баш сасвим основана, примедба у име лепшег човека баш сасвим на месту, пребацивање у име бољег укуса баш сасвим разложно. Из дубине свога настајања Београд сваки час супротставља неку заслугу или предност свима својим слабостима. И због тог непрестаног пребијања заслуге и греха стално вреба по нека загонетка и недоумица на онога који није на све то навикао. Тако у архитектури, споља, тако у срцу човека, изнутра.

Заустави се човек у најужем центру и гледа: нова једна кућа-најамница, јуче довршена, са безобличном

економском фасадом, танка, с узаним лицем, израсла ту на читавих шест спратова поред предратне малограђанске кућице, чак поред неке турске учерице. Зашто шест спратова? Побуни се у човеку нормални урбански закон, зашто шест спратова кад би за ову улицу још за двадесет година најмање, па и читавих четрдесет, таман требало да све куће имају највише четири спрата па да се добије линија. Зашто то узано лице, зашто није докупљена још и та учерица и још и та мала кућа грађанска до ње, па да се добије широк образ за велики пространи град? И већ човек осећа како се ту испречио са својим планом неки ђифта коме је стало било само до његове многоспратнице; а општина са својим правилима грађевинским зажмурила; а архитект свршавао „како-тако“ (да се ђифте што брже отресе). Већ тако се нешто догодило и догађа се сваки час, свуда: има их доста којима је стало до каквог-таквог трамваја, до каквог-таквог кревета, до какве-такве фасаде. Онда долази каква-таква књига, излог, реклама, осветљење, водовод, намештај, мост, ограда, калдрма... Европски рационализам се смеје, научна организација рада клима главом, успомене из европског туризма постају сан, патриотски ред ствари гуши се у срдитој немоћи и не налази тешко речи за све то, од дилентатизма и корупције до ината и неукуса. Наравно фасада остаје и даље... Али зато има она негде у дубини београдској своје искупљење.

Живот наш везан је свакодневно за неки одређен пут, за неко трчање од кога не стижемо да друге крајеве нашега града угледамо, као што ни људе честито од те трке не сагледавамо. Али у недељу, на празник, баш нас вуче на лутање улицама, далеко од куће, на другом крају свакодневног лука. И ту нас сваки час сколи помисао као да и нисмо у нашем граду: нове куће, читаве улице и крајеви никли ту, нови новцати. Чини нам се да смо залутали. На

брду томе, о коме смо слушали да су на њему некад били далеки виногради, у које се ишло у једнодневни излет, сад везан са центром красан котеж изникао, као са слике, све вила до виле, и богато и скромније, и у овом и у оном стилу, укусно, грађански, европски, у најмању руку средњеевропски. Све то везано асфалтом и парковима, још свежим истина али већ стилизованим, осећа се новац како је присут, и како је шаблона избегнута, људи већ имају одређен правац и распоред живота, ти људи који ту траже или тишину или карташки кутак. Кад се пре створила ту та Европа, нека је и спољашња и подражавана, ипак друго је то, складније свакако, но она инатска ружна шестоспратница економска. Кад пре ниче та Европа? Питамо се у чуду. А то чуђење још више порасте, — успут се присећамо социологије о настајању грађанске класе или нове Америке, — чуђење још порасте кад чујемо чија је вила. До јуче је тај човек био мали човек, пуки сиромаш, а сад на једном ту се нашао готов газда, добар газда, треба те виле издржавати, имати и кола и све оно што припада. Можда се неко пита с горчином или револтом, откуда то на једном, али, наравно, то питање не утиче ни мало на нов па чак и леп изглед улице. У капиталистичком стварању добара сав вишак не пристиже баш чистом зарадом или законском каматом, него и многим другим путевима, нарочито у овако дошљачким срединама као што је наша. Али на том излету, шетњи по Београду, не може да се реши то социјално питање. Задовољавамо се тим што је једна нова лепота, склад, симетрија, урбанска естетика постигнута и што је она ружна фасада у центру добила свој деманти. Човек мисли општу мисао, ужива несебично у свом граду и његову скоку, и гордо крочи Румунском улицом, рецимо, Топчидерским брдом, рецимо.

Изненађење је сасвим друге врсте на другом излету, на коме откривамо како је наједном, откако ту нисмо, у том крају били, израстао читав кварт села, паланчице, варошице. Како се хоће, тек варош ни престоница није, — а ипак је непоправљиво ту, у атару. Као да смо стигли у Ниш, Алексинац, Краљево, па и у Параћин, или Свилајнац, Лесковац, Врање, к томе још на периферију. Тако, рецимо, цео крај између гробља и Смедеревског ђерма, према Источном Врачару. Место варошких квартова ту се слегле, стисле једна уз другу, неколико наших малих полусељачких варошица, са нахереним кућицама и њиним дугачким баштицама, са фронтovima од три метра па на више. Са становницима ситно ситно грађанским, поштеним али много сиромашним, достојним али још скорашњим наследницима презадужених сељака који се овамо спасавају поред осталог и од дугова и уситњеног поседа, од зеленаша и од пролетаризације на селу. Бегунци са села задовољни су ту са ма каквим поседом. Нису дошли да заштеђене паре овде уложе и да започну виши грађански живот. Печалбарски и раднички виши и нижи менталитет саградио је та и таква насеља не рачунајући увек на чист економски моменат и бакалски ћар, него и на друкчији, на неки брак, чиновнички, партиски скок. Тамо где смо били, међу вилама, не осећа се више како се прави скок. А овде је све у залету. Отац сељак, служитељ у министарству, син официр, кћерка жена адвоката који већ има паре за будућу вилу. Иде то често и врло брзо, тако да једва има времена да се прода та чатрља од кућице и да се узме „према зету“ пристојан стан негде у центру. А у чатрљу се усели онда опет неки дошљак, незнани човек из унутрашњости. Том брзом кружном линијом везани су тако за час Булбулдер и Дедиње, Маркова црква и Краљев двор.

Има ту наравно и готових правих изврских малих грађана. Воле да имају мале авлијице, да поседе под неким орахом, у баштици, малој али својој. Добро им је ту у њиховој махали, живи се мирније, комшијски. Независности има на том малом земљишту. Нема раскоши, ни много чистог ваздуха, нису хигијенски услови баш сасвим као што треба, потсећа све на унутрашњост, али има се бар веза и са ранијим животом паланчице, не пада се одмах у нови свет. Не понесе се тако човек, не одметне се ни у спекуланте ни у ловце јевтине среће. Тако се скромно за живота стари, а синови и зетови ће опет по својски. Нека се хватају у коштац и са тим великим животом у центру. Ако не успеју, имају и овде узглавље па нека се врате. А ако се тамо много погосподе, да им ми стари не сметамо, а да имамо и ми где да се склонимо испред њихове незахвалности. Много се рачуна на децу и о децијој будућности сања се са зебњом у тим малим кућицама. Сан чича и баба на клупицама пред кућама и у баштама стиже до крста Светог Марка, и до куполе парламента, и до касарни на Дедињу. Све ту ето на дохват, а близу опет није...

Од тих својих супротности које се споља видно истичу, Београд и његов човек сав је у замаху, у сукобима који трају и заоштравају се, који иду своје доцнијем смирају кроз страсно грозничаво пулсирање. Ругло Јатаган мале и Прокопа искупљено је Медицинском вароши, промашеност Вождовца складношћу Топчидерског брда, неуредност периферије Пашиног брда или Чукарице, уређеношћу Професорског града или Неимара. Узалудно би било тражити строги план, далекосежно предвиђање, рационалну организацију уређења. Начело овог града (и села, одакле тај град настаје) је у неком прислањању, дограђивању, достизавању, кад је реч о приватној својини.

Предратни Београд

То прислањање, дограђивање врши се на једној основи, темељној, добро изграђеној, на предратном Београду.

Предратни Београд имао је и споља органски израз својих унутрашњих стремљења. Под својом народном и револуционарном мишљу он је био збијен и згурен, стегнут сав у себе, без разметљиве снаге. Кућа уз кућу, малограђанска, финија или обичнија, башта уз башту; газдински домови и чиновнички увек у извесној сразмери, без беса и пркошења један другом. Комшија министар и комшија бакалин разговарају и преко ниског плота; много високих ограда и разлика није било ни у ком погледу. Иду људи лепо до ћошка заједно, пред кућом стану и разговарају, сећају се увек својих старих, а после један пешке у свој министарски кабинет, а други у свој дућан. Праве комшије. Кућа министрова и после министровања остаје скромна, никаква се нова земљишта не купују нити подижу палате за ренту. Па и онај који се врати из Европе као сноб, мора да своди свој презир и своју уображеност на меру; не може да обастане иначе ни у кући, ни у кафани, ни у звању, због оне изједначујуће опште мисли београдске која је сводила себичност појединаца на допуштену меру. Нешто се у тим кућама стално знало, и кад није говорено о томе: ако пропадне велики потхват који се спрема, подједнако ће се рђаво провести и министри и бакали.

А сад много нових кућа за ренту, и сад се с тим и она изједначујућа мисао некако изломила. Дошло много нових људи, нарасли нови нараштаји. Неки нов па и другачији народ по тима многоспратницама. Много више станара и то правих варошких, а много мање комшија. Одељено се станује, одељено живује, један на једној бразди, други на другој; нико за тебе не пита од тих станара, али ти и не

досађује, ни кад си здрав ни кад си болестан. Веза је заједничко степениште или дизалица. Ни добар дан не мо-
 раш да му кажеш, ако се нисте „формално“ упознали. А
 у ствари не дели те од њега ни плот, него танак неки
 зидић, чујеш му кашаљ и псовку. Има сад већ много кра-
 јева са станарским менталитетом, правим варошким, сра-
 чунатим на време и на форму; комшилук народски цвета
 по Чубури, Дорћолу нижем, Булбулдеру; а господски по
 мало у Професорској колонији или на Топчидерском брду,
 сваки своје врсте. Почело и тако, и на много других начина
 подвајање, мрвљење старог Београда и његовог човека.
 Али његови извори снаге, и поред све привидности, нису
 осушени. Остао је многима не само дух предратне Србије
 него и његов тип човека одржан је и обновљен у једном
 делу новог поколења. Носилац старог крепког революцио-
 нарног духа Србије, способан да се на тај дух врати, да му
 основе оживи, онај трпељиви, широкогрудни човек старинац
 који је из своје непосредне историје, породичног духа и
 васпитања понео све основе српске демократичности и до-
 пунио их ненаметљиво победничком психологијом, иску-
 ством ратних и поратних времена, упркос времену сачувао
 домаћинске особине праве човекољубивости и поштовања
 виших човечијих вредности. Имао је предратни Београд
 свој душевно израђени, скромни али ни мало сервилни тип
 цивилног човека, тихо поузданог у своја права, једноставно
 мужевног, отворена ока за искуство других. То је онај први
 дошљак са села, преобраћен органски у београдски полу-
 варошки тип, пун осећања одговорности и увек везан са
 народном ствари као делом своје најрођеније душе. Ње-
 гова предратна генерација је остарела, али није остала без
 наследника, по менталитету. Они сад дају свој амалгам
 новим дошљацима, насељеницима и досељеницима после-
 ратним.

Тихе улице Врачара, Дорћола, Палилуле, Варошкапије, те многе конзервативне улице које теже мењају свој предратни изглед, а и кад га мењају, издижу дискретно спрат на спрат, не врше архитектонске ударе, те тихе улице и данас су стварна слика тог најбољег предратног грађанског свесног Београда. Њихове старо-учитељске, старо-професорске, старо-саветничке, старо-трговачке, старо-чиновничке куће и данас продукују поштена схватања, честита разумевања, човечне складности, поуздање у бољи ред ствари, у чистоту односа међу људима, жеље да се живи и за нешто више, не само за себе и за свој ужи интерес. Из тих домова чији је тип расут по целом Београду, из тих правих српских домова струјао је пред ратове дух нове зреле Србије, све спремности на велике жртве однеговане су ту, у тим малим кућама. Из тих кућа природно су синови губили главе на бојиштима, природно ишли са страшћу најбољег убеђења у националну борбу, у науку, у службу државе. Из тих кућа и данас људи носе пароле и заставе боље Србије. То су људи који у најбољем стилу настављају традицију од 1804. У њима је сублимирана, подигнута грађанска и војничка снага српског човештва са села.

То село, откако је 1806 понова освојило Београд, било је одатле сузбијано разним утицајима, али је остало победничко. Шака јада били су Срби у првој половини XIX века. Србија је у почетку XIX века имала око 360.000 становника. Нови Београд је почео са једва 5000, скупа са Турцима и свима странцима. Трговину су држали странци, Цинцари, Јевреји, и други, војну силу Турчин. Али морал револуције упорно је подизао српски вазални кнез и његов сељачки народ који је у Београду био шумадишки и досељенички, са нешто мало пречанских просветитеља. Тај морални амалгам свесне нагонске мањине победио је и ра-

није и доцније, тај конструктивизам активних циљева и свесних подвига.

Београд је увек био дошљачка варош. Његово становништво није се развијало толико природним прираштајем колико дошљаштвом са свих страна, највише из Рашке и Метохије. Нису само расна чистота и крвна прекаљеност давале њему снаге. Него то што су циљеви престонички, предводнички циљеви српске револуције били толико јаки да су од сваког насељеника и дошљака убрзо начинили свога најоданијега поборника, носиоца. По тој својој вишој свести носиоца државе били су свакоремено јачи од странаца у чаршији и од Турака у граду; а доцније је свест стварала живо од дошљака из унутрашњости одговорног престоничког грађанина, уједначавала менталитетске, васпитне и покрајинске разлике.

Београд је и данас дошљачка варош, више но икада. Две трећине најмање има дошљака из свих крајева Југославије и са стране. Дошљака са најразличитијем менталитетом верским, васпитним, националним, покрајинским, сталешким, са најразличнијим донесеним утицајима, страним и унутрашњим, са најразличитијим циљевима зараде, погледа на свет. То ново становништво донело је собом своју меру ствари у свету, своја мерила, своју динамику и темпераменат, разнородан и опречан. Од тих опрека и сукоба ври и шири се, али се још не стишава, не стилизује, не формира нови Београд, него је у пуном прелазничком превирању.

Београд има своје занимљиво становништво, али његова права психолошка припадност граду и његовим циљевима није још изашла самлевена, још је под жрвњем. А и млин још не ради ни издалека тако снажно као што је некада радио, тај млин који ствара психолошки амалгам. Још се додају разне смесе, још је млинар и сам неодлу-

чан, још жрвањ није намештен право, тежина му није не- како одмерена. Нови београдски човек днас је још у ства- рању; где је створен, створен је више личним заслугама или по остатку традиције него новим колективним духом. Он има своје протагонисте савести али нема још своје нове опште уједначености, нема читавих готових формација.

Уколико је готов, по својим шумадиским, босанским, хрватским, пречанско-српским, вардарским и осталим ни- јансама људи тај нови београдски човек је несумњиво пре- трпео утицај београдских изграђених старинаца. Није тај старобеоградски тип покошен у рату и дотрајао. Изумире или се гаси у старим људима, али из њихових домова из- лази понова кроз младост. Не може оно што је с поро- дицом и са првим претшколским васпитањем ушло у крв и у потсвест да се изгуби, јер се то уопште најмање губи из човека. Домови који су формирали напредног Србина за подвиге XX века, делују још својим духом и традиција- ма и онда кад изгледа да је младост, бар на око, пошла сасвим другим па и опречним правцима. То што се у кући од најбољег намре генерацијама и најбољим примерима појединаца, то етичко не губи се, на срећу. Тако се ни тај наш позитивни тип старобеоградски није изгубио, као што се ни на селу није изгубио. Напротив, он са тога села и данас храни својим бољим духом ту варош, и ту престо- ницу. Истина, тај тип људи данас је заустављен у унутраш- њем походу и Србије и Југославије. Београда највише. Јурнуо је из првих година послератног славља, победнич- ког мамурлука и магле један дебели слој скоројевића, бр- зих профитера, берзанских егзистенција свих врста, не- одређених или сумњивих вредности, и избио на површину, на власт, на утицај, кроз банке, кроз некажњени криминал, кроз политику. Покривено је оно старо-београдско много- чим, гурнуто у позадину, у мрак, ван арене. У целој земљи

па и у престоници најосетније. Испредњачили људи лакта и подвале, фамилијарног и котериског интереса. Али живи и оно старо. Чиновници који не подлегну миту, а отворених су очију за све што се догађа око њих, привредници који зарађују обичну камату на свој новац, а виде око себе оне који су другачији; интелектуалци које презири политика и привреда, а који знају циљеве земље боље од политичара и берзијанаца; инжењери и приватници који нису под службом страних компанија, а знају како то у тој служби иде; војници који су остали своји и који то своје дају читавим пуковима. Циљеви српске народне револуције и југословенског стварања као наставка њеног живе у тим људима који се надовезују на менталитет београдских старинаца и дошљака њиховог типа.

Београд прелазник

Београд није прелазник само у архитектури, у привредној структури споља, него и духовно, менталитетски и социјално. Једно велико историско биће на својој највећој историско-народној прекретници, биће које се колеба да ли да остане при старом животу или да пригрли нови. И шта да остави од старог, а у чему да се сагласи са новим. Та прекретница снашла је цео живот престоног града и београдског човека у настајању тако да то више није ни колебање него мењање коже такорећи, преокрет који је дан час изгледа као преображај и ренесанс, обнова, васкрс, а у другом часу напуштање историје, нови хаос, понор и катастрофа. Зато тако често изгледа живот овог града живот бића које лута, које слушајући разум експериментише, а поводећи се за нагоном игра на вулкану; зато тако често изгледа много штошта невољни избор,

брзоплета импровизација, намерност која личи на хазардерство, компромис између несагледаних начела и спонтаног нереда, одбацавање плана за вољу једне шире идеје која се не спроводи... А побуна на све то што се зове свакодневни живот тиња и хвата корена; очекивање једног решавајућег напора крочи све даље из дана у дан. Тај напор и његов будући замах неки крсте паролама револуције, неки опет паролама реда. Али данашњи београдски човек осећа да то што долази још није ни једно ни друго, и хвата га неизвесност.

Тога прекретничког и прелазничког, тога у настајању и превирању има свуда; у политици и у уметности, у приватном и јавном животу, у настави и у друштвености, у економији и у религији, у администрацији и у дипломатији, међу женама и мушкарцима, у обичајима и у конвенционалностима, у срцима и у мозговима. Нагонско одржање и елан надхват чине своје. Снаге прошлости бдију саме од себе без призивања. Делују у тој раздешености предрађање и добре силе, иако их људи много не негују, велики неки мртви притичу нам у помоћ и без задушница. Изгледа при том понекад као да нас у последње време много више чувају богови но што сами себе чувамо. Због те кобне неодређености, због те импровизације животне и несаосећања са живим током времена, стално смо затечени и догађајима и катастрофама, и споља и изнутра.

Није да се не зна шта треба радити. На овом истом Калемегдану, под широким сунцем и велелепним победничким осмехом неба, слушате ко у шали како на клупи поред вас озбиљни људи тачно виде и опасности и путеве спаса. Како јасно оцењују куда води површна игра самозаборава, какве је врсте тај замор прекретнички где као да треба све изнова почињати, и зашто се он развија у апатију са предумишљајем. Слушајући те људе изгледа

да се овој земљи не може никада десити нешто што је доводи у коначну опасност. Многи знају шта треба и страшно желе оно што треба да дође. Али баш ти људи као да нису јаки на власти, ни по другом непосредном утицају. Њихова концепција није довољно организована, ма које боје да је. Прелазничко доба није прешло у фазу одређености и зато су претежно на површини и на утицају они који су и сами најпогоднији за прелазно доба. У прелазном времену и стању строга начелност је зазорна, заморна или опасна по режиме; по друштво кога нема; по заједницу које још нема; чврста убеђења препрека су конформизму, квалитет претставља утег. Поштење може да се извргне у надменост у очима држаоца прелазних стања, радикалне мере претпостављају храброст и одговорност повећане до ратних храбрости и одговорности и зато се од њих бежи. Прелазна времена имају своју методику политике, и не само политике него и економије и просвете, уз то са великим концесијама за твога партнера који и теби даје могућности за лажну коцку; а кад који од партнера ипак претера, онај други не баци карте, не отплуне, не викне ни „напоље“ ни „полиција“, него се само на час насмеје и удари онога другог пријатељски по рамену: што претерује. И место обрачуна настане само намигивање и смех.

Неслагање је ту само у мери допуштеног односа прећутно примљеног малог или великог варања, а никада не треба главно губити из вида: да се игра одржи, да се банка одржи. Тога страшног прећутног споразума има свуда, у свима врстама игре. Не само међу политичарима, него и у најкултурнијим установама, у науци и уметности, а исто тако и међу „спасиоцима“. Релативизам, релативизација односа и вредности. У том прелазном стању људи су способни да уситне и највеће подвиге, да прокоцкају и најдубља уверења, да се за ноћ окрену за читав круг, и да истог дана

неколико пута осете напореда у себи и рајетина и хајдука, и победника и неспособног, и јунака и полтрона, јаког и слабог, револуционара и циника, заинтересованог и скептика, Србина и гада, Југословена и наказу колонијалну.

И да постану сами за себе загонетка која од свог решења бежи.

Прелазништво ствара своје категорије прелазних људи, прелазничких типова и прелазничара по професији.

Прелазни људи немају ни много заслуга ни много кривица што су такви. Ту спада велика већина грађана који не осећају богзна колико своје време, који га примају онакво какво је, који се много не одупиру, не труде се да постану другачији, да се саображују неком нарочитом идеалу. Живе више дневним животом, онако како би живели и у другој епохи којој дају садржину али не и карактер и обележје. Има ту људи и са високим квалитетима и особеним вредностима, самих по себи. Они раде своју бразду науке, администрације, земаљске одбране, привреде. Они живе просечном исправношћу за себе и самим тим допуштају да и заједница од њих има користи. Људи грађанског или сељачког типа, устаљени, са одмереним колосеком животним, живећи више по наследним особинама, по обичајима и навикама но по неким начелима која су сами извојевали, и према себи и према другима. Ту је и перифериска категорија многих сељачких и радничких дошљака који редовним и природним путем покушавају да створе своју животну ситуацију и да се прикључе онима који колико толико, на свој начин, удобније живе.

Прелазнички тип значајан је експонент свога времена у добру и у злу. У коликој мери је свестан нарочитости свога времена, у коликој је само потсвесни израз његов, не може се рећи без конкретног човека пред собом. Ни он сам, ни други око њега не знају то никада до краја,

нити ту, баш због прелазништва, може бити коначне мере, коначног сврставања. Али ту спада велика већина јавних радника, носилаца свога времена. Политичари и државници, научници и васпитачи, бирократе и војници, књижевници и уметници, новинари и публицисте, привредни капетани и социјални организатори, сталешки претставници и синдикални предводници. Вође и бунције свих врста, носиоци идеологије, извршиоци правде. У њима се одиграва права драма прелазничког Београда, у њима интензивно живе прекретнице и сукоби нашега времена, одвајајући их на бољу и на гору страну, како кога и у којој мери. У њима се настављају или кидају традиције, у њима се сукобљује оно што су из својих крајева донели са старо-београдским, у њима се роје опреке Истока-Запада, Балкана-Европе, супротности националног и социјалног, демократског и анти-демократског. У њима се бију начелно и компромисно, удешено и раздешено, у њима се одразују мрачно наше и светло наше, кобно и наивно, препредено и простосрдечно, ропско и напредно. У њима су и револуција и мир на изукрштаним стазама душе, живи и напоредни.

Ту је и комика и трагика наша. Јер све се те опреке могу оцртати у људима и трагично и комично. Да узмемо само нашег политичког човека и његову судбину на том неравном и неодређеном терену прелазничког типа. Поглед који се зауставља на појавама прелазништва, који сагледава човека прелазничког типа београдске животне оријентације, у недоумици је где да почне да тражи типичног човека, а шта да одбије на дневну боју, прелаз. А ако гледа кроз ону јавност која је најближа погледу али и најповршнија, политичку јавност, недоумица ће се сваки час излећи у парадокс. Свуда је тај прелазнички парадокс жив, ма који тип да се узме, макар и насумце.

Народни посланици, рецимо. Ту спада и онај безбрижни и онај забринути; и онај који је изабран парама и одозго исто тако као и онај изабран поверењем и одоздо; и онај који се брине за свој крај и онај који се брине најпре за свој мандат; и онај који сматра да без њега држава пропада и онај који само за општи интерес ради; онај који има упорно политичко убеђење и онај који га чешће мења. Они нису стални становници Београда, али су саставни део његовог политичког типа; они нису ни једина ни права веза Београда са земљом, а ипак су неодвојиви од њега. Ту су и трибуни и демагози, и стегоноше и најамници, и бунџије и послушници, идеолози и реалисте, партиџи и надпартиџи, котеријаши и борци, редови и министромани, колико их подврста има? Сви они, сваки за себе, претстављају још много таквих сличних или обратних, оних који би такви хтели да буду или таквих којима они служе за образац негативног. Какве су све њихове судбине, тих људи везаних за унутрашњост а немоћних без Београда! Колико их је било који су дошли у престоницу с тим да своју најбољу идеју, накупљену у присном додиру с народом, прожегу најсветијим уверењем лепшег човека, кристалисану у дугим часовима размишљања у унутрашњости, повезану с душом и с божјим у човеку, да ту идеју ту оживотворе, приведу у дело, допринесу спасу. Па наједном та најлепша идеја спаса буде поклопљена у клупској седници обичним партиским маневром обичних котеријаша. Поједе је цензура. Сведе се на кафанске разговоре. Испадне револуционарна. Начини се смешном кроз шалу или потурање. Извитопери се, нагрди. А колики су дошли с мандатом у џепу, а без икакве жеље спаса и без икакве идеје, и сутра, због мале неке тајне услуге, осванули министри. Колики су дошли да помогну свима другима, па били редуцирани на последње и неупотребљиве; колики су увидели безизлаз-

ност свога положаја па се преобратили, испретурали своју изнутрицу, ни сами себе да не познаду; колики су се згадили или осушили, колики начинили од јагњади зверкама па и зверовима. Колико разочарења, колике неразумљиве каријере, трошење нерава и егзистенција, сагоревања и умирања, колике отворене перспективе борбе, понижења, испливавања на прса и на леђа, колика власт и колика немощ! Све у том прелазничком политичком Београду, који, ако и није у револуцији, једе своју децу, не знајући ни вредност залогаја. Све то на београдској калдрми, и грбавој и асфалтној, по политичким кафаницама и скупштинским кулоарима, министарским кабинетима и претсобљима. Све то у поратној вреви, где се човек много за човеком и на човека не осврће, где се ништа дуго не памти, где живи људи као да су у гробовима, а мртви почешће под цензуром. Све кроз штампу која прима и гута, уз смех и поклике са галерија, тих чудних београдских галерија које се пружају од Москве до Барајева, од Српске Круне до Дедиња, од Мостара до Соколовића. Свуда на тим линијама прелазно доба, кроз своје укрштаје и непостојане чворове, ломи људе више но што их формира, једе их а не чини праву употребу од њихових снага и способности, меље их а не троши рационално, револтира их а не смирује. Кад их добро употреби изгледа више игра срећног случаја и добро намерништво, а не неки изведени план, мудра смишљеност, оправдана целисходност. Много људи заузима места за тројицу и обратно: има места где би требало људи, људи, али баш људи.

Није никакво чудо што се то чудно и парадоксално прелазништво највише види, најлакше уочава кроз политику. Она је највећма изложена, највећма дневни живот народа, то је свакодневица којом се у поратном времену далеко више живи но вечнодневицом. Али то прелазни-

штво свуда се шири, као највећа зараза и неоријентисаност наших дана. Ништа није оставило поштеђено, ни један ста-
леж, ни једну грану привреде, никакво занимање, ни ду-
ховно ни техничко. Исти скокови могу се видети, иста пре-
вртања као код политиканата, иста жонглерства свуда. Нису
фигуранти само политичари, има их и у науци и у умет-
ности. Нису спекуланти само на берзи, има их и у техници
и у администрацији. Нису само министри мешани и мешо-
вити. Нису само политичари скалупљене, исповртане, недо-
несене егзистенције. Осећа се прелазништво свуда где се
нова држава, ново друштво и њихов ред стварају, у мно-
гима који су се при том послу не само животно и природно
него и намернички нашли, у чуду затекли, на пакост наметну-
ли. У том чудном позорју често изгледа да је било, у грађе-
њу јавног живота, више подвојених но заједничких воља, ви-
ше примитивске довитљивости но реалног осећања стварно-
сти, више изгледа часности но правог поштења, више среће
но памети, више отаљавања послова но организације. Ко се
све није попео другима на главу, коме је све успело да
оствари сујетни сан дочепаног господства. Већ у последње
време прстом показују на људе који од квалификација за
јавни живот имају поштење, или оне чија честитост добива
вид чисте наивности, чија идејност је идејност незгодног
човека, чија начелност је неподносива сметња.

Па ипак и тај други табор добрих прелазника велик
је, и поред свега, али и он парадоксалан, прелазнички. Ми-
нистри који су одбили да седе у влади са морално сумњи-
вима, а нису начинили од тога никакав јаван скандал; који
су тихо одбијали своје клубу премештаје учитеља и про-
фесора, па морали да се склоне. Људи који су гладовали
а одбијали мито, ма оно и од страних компанија долазило.
Дипломате који знају органске циљеве земље, ма и не била
она Србија него Југославија. Чиновници којима је стало до

човека који је иза акта, а не до самог акта; привредници који смишљају реформе које би можда баш њихов иметак упропастиле; свештеници којима је споредна зарада од опела и свадби. Учитељи који живе само за школу, професори који не шпекулишу са уџбеницима. Професори универзитета који раде самостално за науку и не преписују само стране уџбенике. Перифериски мали људи који су спремни да се жртвују за опште добро, а не терају политички рачун са синдикализмом или партијама. Гладни који слушају предавања. Непознати који се зноје и умиру за убеђења. И не само то. Нису то тако одвојене групе као што ова подела хоће. Два и три човека живе напоредо у једном истом. Смеша чудновата, неканалисана. Човек се од тога самог себе плаши, зато не верује другоме, тражи повећења, али га тешко даје, јер ни за самог себе не јамчи, камоли за другога.

О прелазничарима не вреди говорити. То су они који су добро уочили своје прелазничко време и који од тога праве најсебичнију употребу и свестан рачун. Спекуланти, професионални политиканти, кажњени и некажњени криминални типови, профитери, мутноловци, сви који прелазничке слабости Београда искоришћују. Сви, и са свих страна земље ухваћени у своје коло.

Одбрана од прелазничества

У том прекретничком, прелазничком стању неодређен је и морал јер су и санкције зла и добра много релативизирани, а правда се бори с многим препонама. Теже је остати сиромашан и свој, јер морално јунаштво нема где да се оцени. Може се бити гладан а непродат, невест а кичмен, увређен а поносан. Може, али за то нема нарочи-

тих задовољења у друштву тог релативног морала, нема, сем у самом себи. Има додуше могућности да човек свој неуспех оцени као успех боље земље, да сматра да су највеће јемство боље земље они који се не чују, не виде, они који нису у осветљеној арени. Има додуше и једна типична прелазничка санкција. И они који врше власт, имају важне улоге, седе на утицајним позицијама, за час нестану као да су их гробља прогутала. Још јуче су изгледали тако као да се без њих не може, а данас их више нико не познаје. Не зна се зашто су избили на површину нити се то пита, и не зна се зашто су отишли. То, колико не вреде људи, колико су ефемерни у ефемерном времену, колико су атомизовани у друштву које не постоји, у заједници која тек има да дође, драстичним карикатурама приказује прелазно доба.

По осећању човека београдске животне оријентације има два пута за одбрану од тога прелазништва; један је прелазнички смех и прелазничка критика (зло-злим); а други је излажење на виши план, дакле морална борба, враћање на самог себе, на своје боље Ја и на његове захтеве. Један је пут у неурастенију и пливање низ воду, а други у удар савести, противу бујице.

„Врло важно“ је формула прелазничког смеха на крају смеха, и формула прелазничке критике на почетку критике. Одатле се полази даље у прелазничку анархију...

Анархија, ниҳилизам, мрвљење вредности, убијање ауторитета, непоштовање свога, неосвртање на јуче, ненадање у сутра, безверно и безљубно ће можда неком изгледати и то „врло важно“ београдског данашњег човека, исто као што ће и његова критика изгледати прека, брутална, незајажљива. Али баш тај смех и та критика отварају врата нечем другом, што није прелазничко: дају изглед на највиши план, по коме се некад живело. Тај смех и та критика

су бекство из неодређености прелазништва; некад бекство у још дубљи самозаборав, некад у васкрс.

Тај смех и та критика не могу се разумети ако се не узме у обзир да се то смеју и критикују људи или синови људи који су прошли кроз најтеже ратове. Који су већ и последње парче домовине изгубили, чак нису знали ни да ће се икада вратити. Који су оставили све што су имали, жену, децу, имање, слободу, једном речи све земаљско, и отишли путем на коме већ ступа у дејство последња одбрана или како то народ каже: „како бог да“. Људи који су видели последњу пропаст свега онога што се материјално зове земља, држава, топови, пушке, одело, хлеб; који су осетили и прешли сву скалу личног и општег умирања човека и нације, доживљавали последње лично и колективно или-или. И после тога дочекали незапамћен васкрс, да се све поврати: и прегажена земља, и деца болесна на смрт, и кућа да се понова задими, замрли топови да проричу, и домовина да се не само понова роди но и да израсте неколико пута већа. Не значи тима људима много овај обичан грађански ред ствари, ред ствари који се огледа у администрацији, у уљудном понашању, у конвенционалностима, у прецизности односа, у одмереном такту и гесту. Зар није било наређења у рату која нису ни стигла до команде, ни до батерије? Зар нису ратовали команданти с командантима па је опет некако испало? Зар је заиста толико важно што та администрација, начело, власт, култура, цивилизација наређује? На то питање које је изврнуто и извргнуто, и на чијем дну има нешто до чега није лако доћи, надовезује се једно „врло важно“, које није оно улично, мангупско, површно, шаљакаво и банално, него једно болно, дубље, саркастично „врло важно“ које уједа не само онога коме је добачено него и самог онога који га каже. Узвик, чујан и нечујан, који београдски човек, кад је разљу-

ћен и циничан, баца у сусрет кроз горак осмех или гримасу, сваком забринutom, озбиљно-накострешеном културтрегеру са Запада, успијеном, сухом закониташу, високоученом, рационално организованом надмоћнику, оном који презриво гледа на то балканско а не зна, рецимо, ни шта сам носи, ни у име каквог вишег начела говори. Тиме одговара београдски човек на поповања кад га наљуће, али одговара и себи кад га заокупи згађеност од људи и од самог себе, од своје сопствене немоћи. Тад се зачне у њему место смеха критика која у спирали силази на дно срца и оданде се исто тако враћа, кроз горчину или потсмех, не зна се шта је љуће. И то спирално кретање нема краја, а његова критика и самокритика не познаје светиње и заустављања. Нема човека који излази чист из ње, сви смо онда носиоци спштег блата; сви смо се попели једни другима на главу и чиста је срећа што се земља још одржала...

Узалуд би човек ставио насупрот, у часу такве нихилистичне инспирације, тој бујици погрде визију стотина хиљада који су гинули и знали зашто гину, и јунаштвом и жртвама створили компензацију свих могућих цивилних грехова. Не. И највећа ратна прегнућа српска у томе часу добивају вид неправде коју су команде извршиле над војницима, успеси испадају као паника непријатеља или срећа друге врсте, напади чувени излегну се у присилне јурише изманеврисане митраљезима иза леђа, рат дође као низ издаја, превара на Крфу, подвала. Отвори се један млин који зачас смеље и највеће хероје и највеће државнике. А већ ово што је садање, и то српско, и то хрватско, и то словеначко, то је дакако још много горе и чак правога помињања недостојно. Иза те увређености у име нације вреба негде и по неки лични момент, неки шамар нанет и поштованом личном Ја критичаревом; то даје жестину и узбуђеност негативног надахнућа. Али исто тако вреба и једна

крвава способност да се ствари безобзирно назову правим или тешким именом, да се сувереном и страшном моћи погледа стварима директно у очи, дивље, курјачки, и да се ту изврши за час обрачун и са људима и са самим собом. Ту се не преза од самокритике; али је прелазничко и у њој самој често заразно и зато се ни та самокритика не врши у име једне одређене идеје, ни из пуног убеђења. Идеја и убеђење су и сами у превирању, у настајању, одлажењу-долажењу... И зато је непосредни резултат многих критика и самокритика парадоксалан: ако сте мислили да се ваш критички сабеседник сутра уписује у анархисте и гине на барикадама, преварили сте се. Седи он можда даље чак и у владиној или скоро-владиној партији или у некој неодговорној, комотној опозицији и можда противу своје воље, али механичким саучествовањем сарађује и даље на гомили „неправде“ „гада“, „ђубрета“, свега оног истог противу чега је јуче беснео. И његова побуна је прелазништвом заражена: башка убеђење, башка живот. Прелазничка лаж шири се тако и даље и ствара и даље: салонске комунисте, опозиционе фотелоократе, националистичке профитере, владине цоде и чаршилије, револуционаре до првог ухљебија, сепаратисте до првог жандарма, демократе-садисте, фашисте-„слободаре“. И тако редом кроз професије, редове, сталеже и класе. Полуубеђења, полумере, полурежимима, полуљуди, прлувера и полурад. Прелазништво у пуном јеку.

До овог чвора и пресека, до кога допире поглед са Калемегдана, ма и у најбржем проницању од површине ка подземности, може се доћи разним путевима; прилежном социолошком студијом о врсти оних који се пењу и који су горе, и о надирању оних који су доле; о улози капитала

и о побуни рада; о психологији власти и о смени покољења; о деполитизацији циљева и о деморализацији карактера. Могло би се доћи доде пишући исто тако о огромном напретку као и о срљању у пропаст; о великом богатству као и о сиромаштву ове земље; о њеној безбедности и њеној угрожености. Али свуда би се наишло на прелазништво, утврђено објективним чињеницама, изражено научним аргументима, потпорено економским техничким статистикама. Исто то прелазништво које је овде у пресеку додирнуто, које сви који осећају закон Београда и земље носе у осећању, било као доживљавање било као реакцију на доживљавање, у осећању које је једна борба за поглед на свет, потреба оријентације, унутрашње душевне сигурности. И која се очитује у једном великом: зашто? Куда? Како? И у потреби да се створи нешто што неће бити ни опозивање прошлости ни затварање очију пред будућности, а што ће сношљивом или бар јаснијом учинити садашњост, дати јој смисла и значења.

Под луком тих питања поглед с Калемегдана се мути, фићир-бајирска мисао тражи своје подземне дубље основе. Поглед с Калемегдана је поглед везан за земљу и њену судбину, за значење суштинско и над-дневно; за унутрашњи смисао њене историје, за улогу која иде путевима остварења човечности, цивилизације, културе. Ништа том погледу, и души иза њега, не може бити свеједно, кад је у питању та улога, тај смисао, то значење. Поглед с Калемегдана одбија туристичке баналности, површност лаке информације, заразу самозаборава. Он је непријатељ анархичког смеха који замењује решење, непријатељ критике која није потекла из најдубљег убеђења и жеље за службом заједници, непријатељ парола које се нису родиле из става целокупног човека према свету.

Калемегдански поглед је онај поглед који доводи чо-

века београдске животне оријентације самом себи. Који га нагони да угледа самог себе у огледалу које није удешено за гледање што улепшава; који га приморава да буде сам са собом и да издржи свој сопствени испит. И још, да не заборави шта је на том испиту о себи сазнао.

Полазне тачке за тај испит даће основе с којима се београдски човек, човек београдске животне оријентације, у свет појавио. И прво питање је свакако, за излаз из свег неодређеног прелазништва: ко сам ја? Шта је то београдски човек?

II

БЕОГРАДСКИ ЧОВЕК

„... ми ништа туђе нећемо тицати, но сопствено наше од старинах, које је свему свијету познато да је рођено наше.“

Карађорђе

„Да знам да ће ме овај корак отечества, достоинства, па и самог живота стати, нећу од њега одустати.“

Милош

„Проклет сваки, који своју више нежелни обшту корист љуби. Сад ви радите за потомство, а не за вас.“

Стеван Стратимировић

„... познао се с једним народом који је у ропству живео патријархалним уредбама и песничким мислима, да то обоје претвори у сушту збиљу и у рат...“

Ранке

The first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the
the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the
the tenth is the fact that the

STOWARD & WHEELER

THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER

THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER

THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER

THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER

THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER
THE STOWARD & WHEELER

Београдски човек

Човек београдске животне оријентације и њеног погледа на свет поникао је из српске народне револуције. Српску народну револуцију извео је као колективно народно дело ослобођења српски хришћански сељак. Психолошки најизрађенији тип устаника изградио је човек из Србије, у чијој шумадиској крви су се стекли укрштаји србијанских старинаца и српских динарских досељеника из старе области Рашке, Косова, Метохије, Херцеговине, Босне, Црне Горе, а и из осталих крајева. Устанци на почетку XIX века само су почетни ударци. Револуција, као трајно дело ослобођења, органски је везана у једну историјску целину од 1804 све до 1918.

Српску народну револуцију почео је и продужио сељак роб, сточар најпре па земљорадник. Рајетин и хајдук, трпљиви роб и непомирљиви одметник, ратник у гуњу и у униформи. Српска народна револуција је самоникла побуна робова, морално потиштених и економски подвлашћених, који су сачували своје основе човештва из давнине и кроз њих се понова родили. Ранке је изрекао најдубљу своју мисао кад је лаконски, као да српском народном пословицом говори, рекао да су се Срби у суштини „развили сами из себе“. Та самотворност српског обновног покрета зауставила је дах свих истинољубивих посматрача, то вечито поновно самооживотворавање напора који су никли из најкрвнијег животног врела, то спирално успињање ка

упорно држаном, све свеснијем, све ширем, све вишем циљу, тај аутодинамизам српског народног покрета до његове победе 1918 је велики гест историје у корист бољег човека који се остварује кроз балканско тле.

Споредна је ствар дипломатски и војни резултат српских напора у XIX веку. Није важно шта су Срби тражили и шта су добили. Није од важности ни то да су се у судбину Србије и Српства увлачиле велике силе својом дипломатском игром која је неправедно ништила многе оправдане заслуге и црпла своје ђудљиве наклоности из међусобног ривалства великих партнера, а не из разумевања према једном народу који почиње да узима своју судбину у своје руке. Од пресудног је значења сам потенцијал, унутрашња моћност, животни елан српске колективне снаге, духовне и биолошке, која ни пред агонијом није попустила. Само тако је српска народна револуција могла да се прошири од конкретног и готово локалног сукоба са дахијама одмах сутрадан у покрет који треба да буде, по речима самих устаника „на општу српског народа бесмртну добробит, корист и славу.“ Само тако могли су ти циљеви да, за најкраће време, 1844, дозру до високих политичких и моралних формула Гарашаниновог Начертанија, само тако да се пропну до 1912 и да остану своји, у грандиозним остварењима, до 1918.

Српска народна револуција је необорив доказ жеље једног народа да освоји изгубљено место у свету да би у слободи изградио основе свога човештва. Борбу Србије помагао је активним суделовањем српски народ из осталих крајева, изражавајући кроз разне своје потхвате, буне, устанке и политичке борбе исту насушну потребу слободе и права на самосталан живот. Гинуо је за ту мисао и у Црној Гори и Херцеговини, у Босни и Македонији, у Боки и Војводини, у свима крајевима где Срби живе. А где није

гинуо, солидарисао се нагонски, у свим ситуацијама кад је требало да се одлучи куда ће, са историјском судбином предводничке Србије и њеног Београда. У нагону целог Српства као да је биолошки сазрело пред XIX век стање физичко и морално у коме се „са опредјеленошћу зна шта се хоће и кад се стално и крепко хоће...“ (Гарашаниново Начертаније). Резултатима те револуције, после коначних ратова ослобођења, придружили су се хрватски и словеначки народ, напуштајући, изгледа, своју интра-аустријску, бечко-пештанску животну оријентацију која је трајала столећима и поред тога што су се многи слојеви вођа и бораца у хрватском и словеначком народу већ раније слободно приволели животној оријентацији Србије, Српства, Београда.

Устанички и ратни део народне револуције ослобођења завршен је 1918. Остаје цивилни део: међуплеменски, социјални и технички. Али се ни они не могу одвојити од 1804 све док, кроз пуно цивилно и духовно уједначење, циљеви који су запламтели револуцијом 1804, не буду извршени и њихова историјска улога трајно обезбеђена.

Човек који се из српске народне револуције развио психолошки и менталитетски, који је примио животну оријентацију Београда као предводника народних циљева, има свој особени став у свету. Човек са тим ставом је београдски човек. Он је производ органског периода 1804—1918 који је целина, јединствено трајање истог процеса кроз побуне и ратове, политичку и дипломатску борбу, подвргнуту неодступно једном врховном циљу. То је у првом реду човек из Србије, па онда и из осталих српских, хрватских или словеначких крајева, али само од онога часа кад је као полазну тачку свога национално-политичког, а самим тим духовног и економског сналажења, узео животну оријентацију с полазном тачком од 1804. Има људи и крајева на-

ших који су у разним раздобљима тог револуционарног периода почели да служе врховној идеји и њеном остварењу, разним средствима и разноликим учествовањем; има их који су се без предомишљања и са великим крвним и имовинским жртвама уклопили у свесни напор нашег ослобођења, а има их који су се приклонили резултатима, примили готова постигнућа, али примили их са свима последицама у свом унутрашњем ставу према свету, у својој животној оријентацији, и коначно се с њом сагласили, определили се. Има их који су то учинили давно, 1848, 1852, 1876—78 или 1903, 1908, 1912 или чак 1918, у једном активном раздобљу или у часу клонулости, свеједно, али примили, начинили својим тај животни став београдског човека. А има их који до данас нису то учинили, нису могли или нису хтели, било зато што не припадају психолошком типу београдске оријентације, било што тај тип у себи не могу да остваре. То су махом они људи који су се духовно и политички оријентисали према Бечу, Риму или Цариграду, њихови садањи претставници, њихови остаци, њихови наследници и последници. Људи дакле који су замишљали да се у оквиру Аустро-Мађарске могла наћи коначна животна оријентација Југословена у целини или делимично; људи које је духовна припадност Риму држала делимично или сасвим одвојене од осећања о заједници са циљевима народног покрета 1804—1918; људи које је турска прошлост стварно одвајала од њих. То су психолошке антитезе оријентације београдског човека, без обзира на то да ли је он припадник српског, хрватског или словеначког дела народног, и те антитезе делују и данас, било по остацима, било активизирани изнова, спољним или унутрашњим моментима, свесно и несвесно, у политици и у душама, у дубоким регистрима човека и на дневној површини, — тајне и отворене антитезе београдског и небеоградског човека.

Београдски човек дакле није само београђанин, београдски становник, него човек београдске животне оријентације и из унутрашњости земље. Између њих постоји једна немеханичка веза, заједница која је створена резултатима 1804—1918. Размимоилажења између разних схватања, сталешких, класних, менталних, техничких, разних типова постоје у људима београдске оријентације искључиво, неопозиво и неотступно само у оквиру тих резултата, никако ван њих; исто тако и слагања. Београдски човек има дакле своје претставнике из унутрашњости као што има свој тип из Београда самог. Из унутрашњости добива и Београд свој прилив снаге и помоћу тога прилива Београд ствара и сад, сасвим природно, као што је и раније створио у својству предводника великог потхвата, као центар спремања, као жариште идеја и организација, један свој нарочито активни тип београдског човека који предњачи својим искуством и у добром и у рђавом смислу речи, који је по функцијама својим, по престоничким дужностима и правима, најактивнији израз човека београдске оријентације, разоткривања и његове слабости и снаге. Ако се проблеми београдског човека могу наћи свуда, на целој територији где београдска оријентација превлађује, по свима душама које су се њој подвргле, ипак у самом Београду то доживљавање проблематике београдског човека може бити најинтензивније и синтетично. Калемегдански поглед могућан је истина свуда где се та проблематика попне до својих питања путевима савести; али је у грозничавом котлу београдском врење савести, кад је она будна, живље, изазовније.

Из тог доживљавања рађа се психологија савременог београдског човека, ничу његова питања, и у муци или безбризи траже се одговори. У Београду је XIX век створио нарочиту атмосферу која обавија београдског човека. И оног који је већ ту, и онога који настаје, кроз кризе, кроз

нове сукобе са стварношћу, кроз борбу видљиву и невидљиву. Тај дах борбеног и предводничког града нешто је што формира човека, па био он само београђанин или уз то још и београдски човек. Тај дах града који је најсвесније припремио наше победе, омогућио да станемо међу остале народе света, то је дах и дух града који је, само да би постигао слободу, читав век и више живео преко своје снаге. Као уопште што је београдски човек живео преко своје снаге.

Само зато је и могао да његов размах од 1804 овамо узме тако циновске размере.

Преко своје снаге

Београд, београдски човек, Србија, Српство ради у XIX и XX веку преко своје снаге. Зато Београд није уопште могао да буде град који је неговао своју себичну мисао. О грађанском благоутробију и благодушију својих житеља, о асфалту и вилама, о мирној срећи европског комфора није се могло ни сањати.

Све од 1804 навише је револуција, трајање револуције, све је устанак за слободу, борба за равноправност, напор за једнакошћу. Непрекидно прегнуће у коме се страховито губи у крви и материјалу. Цивилни живот је само у предаху, цивилни живот је само привидан, само тежња, највише ако је појединачно остварење. Али ни народ, ни интелигенција, ни краљ не сматрају поједини подвиг Београда решењем српског питања. Све до 1918 нема резултата који задовољава тако да се перспектива даље борбе затвара. Напротив, кад се и учини на махове да би се могло почети са цивилним животом, ма и у мањим сразмерама, испада да је то само обично одмарање за нови борбени

потхват. У целом XX веку и до краја 1918 Србија (и Српство око ње) је само непрестана грозница и спремање, непрекидно усталаштво са жртвама, непресушна узбуна. Оно што Слободан Јовановић каже за један период наше историје у XIX веку, важи за цео век: „Народна снага била је напрегнута до прскања, — и многима се чинило да ћемо се сломити на једном послу који премаша наше моћи. Аустриска дипломатија је претсказивала да ће се наша држава распасти пре но што стигнемо да је организујемо; чак неки наши људи сумњали су да наша привредна снага достиже за терете савремене државе.“

Ни Карађорђе који га је освојио за Србе, ни Милош који се обазриво настанио у Београду, нису мислили на кнежевске конаке него на то како ће с града скинути турску заставу. Уопште: како ће да „отечеству стуб сталности укореним и темељ земљи поставим и утврдим“ (Милош Обреновић). Ни Милош ни остали Милоши после њега нису могли да мисле без те мисли, да мисле себично, и само на себе, чак и кад су текли своја богатства, јер су знали да је лично богатство само успешније средство за борбу с Цариградом, која се могла водити „и начином добрим без проливања крви“ то јест митом и откупом... Милоша се није тицало много што је имао скроман конак с дрвеним ножевима и кашикама иако је по личном иметку могао имати и златне. Београда се мало тицало што није био европски уређена варош; релативна немаштина српских предратних министара, политичара и кнежева није никоме била зазорна у поређењу са грофовским блеском аустро-мађарске или друге европске госпоштине. Дошле су доцније и мало господственије владавине кнежевске, али нигде, ни у дворовима ни у грађанском стицалаштву, сем можда у ужој чаршији Јевреја и Цинцара и њима сличних свагдашњих користољубаца, није могла да се настани типична гра-

ђанска мисао благоутробија, искључива себична мисао о себи и својима. Њу је свуда, у великим размерама, савлађивала мисао опште бриге и присиљавала је себи у службу. Економско јачање појединаца добијало је одмах и свој општенародни смисао: јаче оспособљење за општу борбу кроз тај иметак. Чисте себичне економске мисли, сведене на лично богаћење и на уживање у плодовима, уски сеоски и варошки локални интереси били су аутоматски укочени законом народног покрета који је предводио Београд. Тај закон тражио је пуну жртву, до краја. Не само докле се може него и преко тога.

У читавом XIX веку наша борба није била ни технички, ни политички ни дипломатски довољно припремљена. Ни Карађорђево устанак, ни ратови са Турском и Бугарском. А и кад смо се спремили, као 1912, имали смо несразмерно већег непријатеља пред собом. Српски циљеви и подвизи били су у целом том периоду изнад наше моћи. Статистике нашег неразвијеног предратног капитализма, слабе тржишне и новчарске привреде, стегнуте спољне трговине, статистике о презадужености села пред ратове, о некредитираним индустријама и занатима, дају речите податке о томе колико су Србија и Београд по својој материјалној моћи били у несразмери са постављеним огромним задацима и стремљењима.

Устанке и ратове Србије, њен унутрашњи и спољни размах снага, њену ва банк игру која је довела до ослобођења и уједињења, финансирали су — морални извори, не материјални. Они су намакли и финансијске који никад нису били довољни; они су заменили и техничке који објективно нису били на висини; они су надокнадили и војно-техничке недостатке. Зато се давало тако често преко своје моћи, с последњим агоничним напрезањима, зато су и човек и имовина и породица били углавном, у великој линији, само

у служби постављеног идеала. И зато смо толико и навикли да радимо на снагу, па и последњу, зато се тешко навикавамо на строго рационалну, научну организацију и координацију напора.

Београд је и сам, као уређена варош, био само или мета или средство своје политичко-националне, а не економске мисли. До 1918 та варош није могла, сем у кратким предасима, да има своје локалне себичне мисли удобности и европства. Била је то вечита тврђава. Хатишериф је проглашен на пустом Ташмајдану, Начертаније се родило кад су Теразије једва престале да буду утрина, уставност је била врло високо цењена у вароши која је на Славији престајала. Ту није био никакав материјални експанзионизам. Ту је богат био само морал циљева.

Агонични живот

Та страховита агонична морална концентрисаност дигла је и одржала Србију, Српство и њен Београд. Агонична, значи борбена на живот и смрт. Агонична, значи борбена за живот кроз смрт. Агонична, значи борбена за лепшу смрт. Лепши живот остављен је храбро другима. Непријатељи страшни и надмоћни, материјалне и политичке снаге слабе. Само тај високи морал који је учинио лаком не само патњу и пасивни отпор, него надахнуо активни отпор и начинио бескрајно једноставним умирање, то је у концентричној спирали колективног напора победило.

Патетику нововеког нашег умирања дала је штампа у балканском и у светском рату анегдотски или у општем патриотском клишеу. Наша литература већим делом у патетици која је театрална или у површинској репортажи лишеној дубљег виђења и осмишљавања. Једино народна пе-

сма наша нема театралне патетике, које нема ни српско умирање. Бескрајно једноставно, просто природно, са смислом али без геста било је српско гињење. Без формула, без много симбола, а сасвим без позе. Наши устанци и наши ратови толико су природно трагични, да им та природност готово одузима сваку велелепност геста. Све је то било због језовите колективне напетости која је у свачем ишла преко снаге, у сваком часу постављала питање колективног или-или, сваки час била агонична. Није било времена за гест, ни најљудскији.

У српском гињењу постојала је трагика човека, али није било много снаге у остатку да се осврћемо на своје мртве, ни снаге ни времена. Није било отстојања између гињења и погледа на смрт. Напор је био тако интензиван да је потрошио не само човечност која саосећа него и човечност која упоређује и моралише. Народно-револуционарна идеја апсорбовала је све. Морало се дати све што се има ако хоће да се победи. Никад није историја била хладнија и себичније своја, необазрива према човеку и човештву у њему. Никад није тако слепо ишла за својим циљевима који су можда човеку недокучни, али које он ипак себи поставља. Никад ваљда није један народ тако максимално прихватио тај њен пут и идентификовао се с њим. Нација је захтела просту, неромантичну, неосетну, механичку смрт од нашега човека. Без освртања, без размишљања, без става и дилема. То се радило од 1804. А у 1914—18 је тај стил као школа дошао до савршенства.

Француски и немачки социјалисти, европски људи уопште, имали су могућности и за освртање, за оцену смисла свога ратовања, и за размишљање, и за став, и за дилеме. Они су могли да воде дијалоге са собом, да врше егзегезу. Њихов рат био је нешто сасвим друго. Они су између два метка имали психолошку могућност да убаце мисао о

деградацији човека и о бесмислености тога да, рецимо, два народа једнаке културе пуцају један на другог. И тако даље, све то о такозваној цивилизацији. И да траже из самих себе или оправдање или извор револта, смисао свога пуцања или свога дезертерства. Народ наш, заједница која је давала правац животу, били су код нас тако угрожени да тих предаха човека између смрти и живота психолошки није могло бити. Могао је појединац да ропће кад му је било тешко; могао је рањеник да јечи од болова; могао је пешак да псује кад га је његова артилерија гађала или кад су, као у сваком рату, издаване глупе и неизводљиве наредбе. То су све биле дневне појединости. Али на сав смисао и на сав бесмисао рата био је унапред дат одговор. Знало се страховитом неминовношћу да народна заједница налаже гињење и да је човек појединац савршено споредан. Сваки особени став, сваки гест, свака поза, постајали су пред тим агоничним законом смешни или невидљиви. Ситно-људског је било, као и свуда, али брзо стопљено у општем.

Они тамо на Западу имали су психолошку могућност да у име свога духовног надживота, који се човечно стављао изнад заједнице, даду Барбисе, Доржелесе, Ремарке, и остале стотине писаца који су се кроз себе осврнули на човека у рову. Ми смо дали репортаже и песме из рата, али тај наднационални човечји, европски став нисмо дали и вероватно и нећемо. Он и не постоји у нашем рату, или барем није постојао; човек никад није био толико код нас подређен заједници и стопљен с њом колико у нашим последњим ратовањима. Страшна Стратимировићева реч из првог устанка остала је на народу ако не као клетва, а оно као пређутан завет. Човек београдске оријентације од тог је стапања добио сав свој став, па и став посматрања. И између тога двога није било разлике. Није било места за

другу неку над-етику, другу над-човечност, другу над-интелектуалност у којима би се то наше умирање могло гледати другим, критичним очима.

С мишљу домовине, која је била и идеја и стварност, ишло се радикално до крајњих граница, чак и преко државних и формалних граница. Ту је било, у том походу, тако рећи само општег интереса. Само заједница. Ни над, ни под. Ни надживот, ни подживот. Само живот који се вољно претварао у смрт.

И то је не само највећи српски напор него и највеће доживљено, стечено мерило ствари и односа. Једанпут смо га применили, једанпут смо га достигли. Чим је то учињено, не може се из душе народне, из њене историје, из колективног искуства изгубити. А то је важно. То је пресудно за слику нашу и меру, за подбацивање и домаћај доцнији, и цивилни и ратни. Главно је имати у искуству стварно примењена мерила, макар се она у часовима прелазничких слабости и сакрила за тренутак.

Шта је омогућило такво умирање?

Омогућио га је исти онај отпор који није допустио да се сви турче и да изаберу власт и новац, а не робовање и данак. Отпор дубоко храњен у души народној, у оном њеном делу који је одржао везу са ранијом историјом, и који, поред свих сумњи и свег очаја, није допустио да се изгуби крајње поуздање у повратак човештва кроз слободу. На дну том које је непрекидно живело историјски, које није напуштало само себе, биле су активне, нису ни у каквом мраку замрле основе које су у шапату или у песми, кроз свакодневицу и у корену њеном, везаном за дубине, давале и смисао тешке данашњице и њену неминовну су-трашњу смену. То није била само обична нада која у смрти не напушта човека, то је друга страна исте борбе, у којој се зна и шта се брани и зашто је то нападнуто. Исход борбе

постаје споредан, борба се води и за исход, али и упркос исходу; борба се не води само за ближи циљ, него за циљ који је сваког дана све већи и даљи.

То се без дубљег основа човештва не може. Ни појединац, ни народ. Те дубље основе, њихово искуство и њихово зрачење, постојале су у човеку београдске животне оријентације одавна. Оне су га оспособиле за обнову у XX веку.

С чим се изашло из пред XIX век

Српство пред XIX век била је заједница без државе и без оружане моћи, без обезбеђене територије и без свога правног поретка. Па ипак је то стара заједница, духовна и друштвена, која је и противу завојевачког притиска одржала своје особене основе, своја нарочита обележја, и чим је сазрело време да се из тих основа оствари и држава и њен слободни поредак, народ је пришао том остварењу. Сељачке масе које су извеле први устанак и потом у низу устанака, ратова и политичких борби створиле нову слободну српску државу у XIX веку, биле су духовно јединствене и друштвено ујединачене, понеле су у нагону садржана дубока јединства која су биолошки и социјално омогућила њихово спајање под идејама-водиљама, њихову солидарност у циљевима и напорима. Започет, на површини и на изглед, локалном побуном противу притиска дахија, устанак се, надирањем потсвесних и дуго запретаних сила заједнице, у самом свом почетку нагонски и такорећи напрецац претвара у покрет за ослобођење целог народа. Да нису пристигле из дубина духовног колектива самотворне силе одржања, ништа се на голу оружану снагу не би могло постићи, никакви економски узроци не би без тог

морала били довољни за подвиг који је заиста извршен. Најмање би се устанички налет и после катастрофе могао развити у свесно народно-политичко активизирање снага које је корак по корак отимало слободу и у Србији и у осталим српским крајевима, створило државу, и ту државу оспособило на победе у балканским ратовима, најзад на језовиту издржљивост Србије у Светском рату.

Духовном јединству српске духовне, народне, државне и друштвене заједнице извор су оне основе које су спасле Српство немањинске и осталих српских држава и одржале га до данас кроз векове у којима народ није имао ни своје државе, ни власти, ни једнакости у туђим државама. Те основе, помоћу којих је народ изведен из најтеже историје, која је била сама патња и сам ропец, међусобно су јако повезане, тешко раздвојиве једна од друге јер су у укупности својој помогле нашем човеку да одреди свој однос према богу, сачовеку и материји, обухватиле цео његов духовни и физички однос и обележиле његову крану и друштвену заједницу као нешто што по својим вредностима вреди сачувати и преко појединачног живота и његових услова.

Тај комплекс духовних основа српске народне заједнице сачињавају: хришћанство кроз православље, светосавско народна црква, патријархално-јуначко схватање живота, поштовање предака и идеја старе српске државе, човештво садржано у народној песми и осталом усменом предању, сачувано у породици и сељачком дому, однеговано народним језиком. А од великих светских историјских утицаја који се утклавају у душевност народну и делују на њу јако: Византија и Турци.

Православље и црква

Од тринаестог и четрнаестог века већ је међу Србима, у Србима коначно победило хришћанство. Кад их је напустио и мртви цар и последњи деспот пао, остао је близак српским сељацима хришћански бог и бивао им све ближи што се патња више продубљавала; хришћански бог са својим тајнама једињења с човеком, са својом свепобедном силом васкрсења. Тај „бог с њим“ спречавао је да се осети потпуно изгубљен и препуштен самом себи човек од кога се вечито нешто отимало, и као човека и као сељака, преко чијих земљишта и огњишта су се сваки час биле и харале војске, преко чијег образа је сваки час шибао бич срамоте и робовања, човек од кога је цар (чак и турски) био далеко и онда кад га је штитио. Тај бог је био с њим и кад су цркве попаљене, жив је био у њему у збегу где није било људског друштва, у шуми и планини; а исто тако жив у породици-задрузи, у племену, у кнежини где се исто тако живело без сигурности, у великим напорима, преко снаге, у трпљењу. Наука великог проповедника живота кроз смрт била је присутна тамо где се толико живело на ивицама овоземаљског и где је сваки дан доносио ово или оно тешко „или-или“: кад би хајдуци изгинули, кад би буне и устанци пропадали, кад би и последњи педаљ земље нестао испод ноге народу; на сеобама, у бекству, у вечитом избеглиштву од три stoleћа, и у вечитом ненапуштању српске земље, враћању на њу. Увек кад се Србин враћао на себе, кад је, — и колико пута! — из себе сама, јер други му мало даваху, а вечито узимаху —, морао да ископа последње поуздање у правду која ће једном доћи, био је с њим хришћански бог који га није оставио откад је вера отаца постала активна садржина његове душе.

По пореклу боје византијско, источно, балканско хриш-

ћанство живело је кроз српског сељака без златног сјаја Цариграда, и дуго после пропасти краљевске државе. Увек интимно присутно, у свима изразима народног живљења, макар као тињање светлости у мрачном добу турском, оно је непрестано налазило самообновну моћ и занављало душевно свога човека. Било је у његовој души све мрачније, све пустије; оголела је много и хришћанска вера, свела се на своју природност без догме и без санкција. Али свој еванђеоски карактер није изгубила никад и своју „реформацију“ доживљавала је сама од себе, без калвинизма и лутеранизма. Медитативно и мистично у духовника, зрачно и природно у обичног човека, то православље прожело је као највише духовно начело целог српског човека. Аскетично, монашко, пуно духа самоодрицања, оно је било широка народна вера, а не привилегија цркве и изабраних. Њено ширење није било подржавано никаквим ломачама ни мисионарством спаса, али је ипак баш она помогла да се у српском човеку настани неисказана дубока снага страдања и надахне смисао његове борбе која није била ни нада ни утеха, која није вапила на небо у очајању, но само опредељивала српског човека за оно што је претстављало његов мушки подношени и живљени живот. Била је то историја духа где је прегарање било такорећи искључиви облик живота, али никад негација живота. Дух православља је оспособио српског човека на патњу која није водила смрти, на велико ништење себичности које није било самоуништење. То су били страшни степени самодисциплине, али то је била и традиција која је надокнадила сва остала модерна искуства европског човека.

Православље српско није очувала у народу високо изграђена црквена хијерархија, ни световне, материјалне моћи те хијерархије; оно се није одржавало помоћу смишљене, методске, зналачке пропаганде. Била је то зачудо трпе-

љива и неагресивна вера, понекад фанатична али само изнутра, у унутрашњем сагоревању; уза сву ту своју ненаметљивост она је ипак срасла са душевношћу српског човека толико да без њега она, и без ње он, не би постојали. Можда је, нарочито пред сам XIX век, некима изгледало као да се то православље гаси или да се заправо одржава кроз извесне обичаје који личе на паганске. То је тако могло изгледати само онда кад се и сама животна отпорна снага српског сељака гасила. Било је заиста времена кад су цркве сасвим опустеле, кад су свештеници сасвим престали да буду свештеници; да револуција није успела нестало би и српског православља, но само тако да и Србина нестане. Али докле је у историји био жив и свој било је увек с њим, кад јаче и потребније, кад слабије и забсрављено у свакодневици, то православље светосавске цркве, не помогнуто богзна колико црквеним обредима, црквеним дужностима и догматским ширењем али прожето живо хришћанским моралом који је био везан за српску патњу и српско животно искуство.

И какво је било то православље, верно човеку, а не догми, верно духу науке Христове, а не подвргнуто заповести учења, таква је била и светосавска црква: верна свагда народу више но својој власти над душама. Увек с народом, никад изван њега, никад над њим, она је кроз манастирско и задужбинско саборовање подизала дух који је кроз обичаје славске, заветинске, мобе, обичаје крштења и упока живео исто толико у задружно-породичној сељачкој кући, племенској, жупској и кнежинској заједници, колико и кроз остало поштовање веза кумства, побратимства, крвне и сродничке везе, везе човека и човека... „Колективна душа српског народа створила је нарочиту православну цркву, сасвим друкчију од католичке, у многоме различну и од осталих православних цркава, саздала је цркву Светога Саве,

српску цркву, цркву народне душе, свој велики орган и своју моћну заштиту у свима царствима и под свима приликама." (Цвијић). Државоправна либералност турског режима омогућила је у начелу, макар и без доследности у пракси, црквену „аутономију" светосавске цркве и ова се грчевито подухватила да кроз ту аутономију и борбу за патријаршију сачува цркву народу, и народ цркви, а с тим да колико толико делује и просветно и културно; и у један мах заиста успева да у патријаршији уједини цео српски народ, што држава дотада никад није могла. Светосавска црква и православна духовност нису биле никад у сукобу ни са народним тежњама ни са српском државном идејом; кад није било државе црква је носила и проносила и синонимност државе. Та црква никад није, у посленамањинском времену, имала од народа одвојени, привилегисани или феудално-аристократски карактер, као што није имала нарочитих заступника Христових на земљи из чијих руку се сливао благослов и искупљење греха по преимућству онога који је ближе Христу; Христ је кроз ту цркву био једнако близак и последњем вернику и првом слуги. Иако је дошло кроз Византију, и од ње узело много духа, српско православље светосавске цркве није се никада, ни у немањинској држави — где је црква ипак била властеоска — успело (или пало) до цезаро-папизма или теократског карактера ма које врсте. А Турци су после пресекали и саму ту помисао, „помогли" да црква постане и остане народна.

Дубоко је црква деловала својим православљем; а много се укотвила у цивилни живот народа и својом присном везом кроз право. Немања је прекинуо са латинским и богумилским правцем, решио се коначно за православље и Византију. Св. Сава је увео правни ред Византије у своју цркву и појачао Немањино опредељење целом структуром хијерархијском и догматско-правном. По византијском схва-

тању владар је дужан да се у првом реду, и у пракси и у законодавству, држи прописа Св. писма, а ван тога и осталих правних прописа. У српски народ ушли су закони преко црквених закона, и то како црквени тако и грађански прописи. „Очевидно је како су закони, грађански исто тако и црквени, сматрани као саставни део вере и њених уредаба“... (Ст. Новаковић) Служећи се својом аутономијом под Турцима, настављајући и у праву свој присни однос према народу, светосавска црква утицала је непосредно на многе правне грађанске односе кроз црквено суђење и путем установе изборног суда, при чему јој као основа служе Синтагма Властарева и Душанов закон. Ово се право (пored остатака обичајног словенског) сачувало кроз калуђерске преписе законодавства, живо употребљавано у кнежини све до устанка, па и до самог увођења грађанског законика у Србији (прота Матеја се служи Крмчијом). Раванички препис Душановог законодавства сведочи о томе да је традиција византијског права ухватила дубок корен у српској цркви и да та црква тежи да од зборника византијског права и од Душановог законика направи један нови зборник прилагођен приликама XVII века. (Соловјев) Та збирка имала је задаћу да послужи народним и изборним судовима као правничка збирка. Чувајући неке одредбе које нису одговарале приликама, показивала је та збирка тенденцију да „врши и политичку улогу, да оживи у доба турског робовања успомене на сјај Душанова царства, традицију хришћанског законодавства и православно-српске културе.“

Пред XIX век изашло је Српство са одржаним православлем и живом црквом.

Задужбине су биле ту:

„Да ви знате наше манастире
Наших славних цара задужбине“

Поред оних које помиње народна песма, поред Бурђевих стубова, Хилендара, Жиче, Сопотана, Папрата, Дзачана, Раче, Раванице, Ресаве, итд. још многи мањи и већи, попаљени, порушени, опустошени, или очувани упркос свему, остали су градови српске народности, а свештеници „гарнизони тих градова, у много и много прилика заборављена мртва стража у каквој гудури или на врху каквог крша“. Неучени, ни пустињаци ни ужитници, спремни исто толико да гину као и сељаци, они нису бранили никакве посебне интересе сталежа и редова, те је зато било природно да или да живе с народом или да умру с њим. У једнаком су ставу били и према задужбинама и према Турцима као и сви остали, једнаком духовном ставу који је био плод једног православног трпљења и једног народног и човечијег страдања. Тај свештеник је остао с народом и 1804, гинуо с њим, био предводник; српски човек није имао зашто да гони свештеника као човек из француске револуције, ни да премече кости калуђера као овај из шпанске. Никакве феудалне и властодржачке атавизме није претстављао српски свештеник. Његов однос духовног и физичког предводника био је у основи нешто дубоко друго.

Српски народни покрет није се испречио између бога и човека као толике друге револуције. Србин је са собом, неодвојиво и иманентно, понео свуда и свога бога. Не као заставу. Часни крст није био знак хришћанског крсташа, који за Христа иде на неверника него знак сопствене патње која је пошла ка свом искупљењу. И, ако је патња Србинова заслужила крај онда је и трпљењу хришћана у њему имао да буде крај. Сједињен је био у православљу српском и косовоосветни мит и крстопобедни завет, и то не кроз силу државе и њене организације, него као унутрашња снага човека који је дозрео за слободу.

Вера и народ, црква и држава нису биле једно другом.

средство, ни подвлашћена ни наметнута сила, но једна јединствена заједница.

Патријархално-јуначко схватање

Херојског схватања и става у животу нема без трагичног осећања живота. После несреће то трагично осећање зре кроз борбу и вечито неспокојство. Пре Косова Срби су били хришћани, ратници, државотворци. После Косова они су гоњени хришћани, побеђени ратници, оковани државотворци. У својој држави нису увек знали шта да раде са собом и са својом слободом и грешили су феудалном себичношћу противу самодисциплине, и краљеви, и великаши, а помало и остали народ бесправни. Али кад је слобода изгубљена, почело се све стезати под њену мисао која није била коначно изгубљена. Како су носиоци власти, краљеви и феудални господари српски, нестали, њихову мисао о држави примили су постепено „поседници“ сељаци и самодисциплина о коју су се великаши огрешили, почела је да се с мањим егоизмом и ширим социјалним схватањем таложи у душама сељака-рајетина, српског човека племенске крвне заједнице.

Покорење Срба није ишло лако. Трајао је преко једног века крвави српски, и феудални и народни узмак, и свршио се тек кад је и последња чета грчевитог упорног отпора сломљена. За тај један век већ је и широки народ, а не само великашка и плаћеничка војска, осетио да му постојбина измиче испод ногу и кроз борбе навикао се на идеју изгубљене државе. Кад је држава коначно изгубљена, отпор који је сад већ заједничка духовна црта и господара и бивших неслободних сељака, ушанчио се дубоко у души српског човека, али се није смирио. Настало је време не-

престаног болног живљења у поређењу. У поређењу између онога што се из прошлости сваким даном велелепније надносило над српског човека, и што је значило славу и срећу, тај живот у слободној држави Немањина, у Србији, и између онога што је била, сваким даном све мучнија, стварност робовања свих врста. Тај унутрашњи процес непрестаног, непресушног поређења, између онога за што је боље изгубити главу а добити га, и онога што пружа бедан живот по остатку, живот који је боље немати, није никад угашен у српском колективу. Тетиву тога поређења напиње и црква и човештво у нашем човеку, црногорском, србијанском, херцеговачком и другима; а подбада га свакодневица у којој су Османлије прелазили са система царског реда на режим периферијског зулума. Народ је нашао начина да се трајно враћа на Косово као на пораз који треба преобратити у победу. Изгледа понекад кроз то трагично опште осећање као да је тај пораз дошао зато да би почело доба једног широког општег самообнављања.

Дуготрајно живљење између прошле славе која није могла проћи ни узалудно ни коначно, и између свакодневице робовања која је ту да се у њој трпи, да се мушки подноси, створило је најдубље изворе трагичног осећања и јуначког става. Није то био само херојски поглед на свет него стварни животни став. Народ је пред Турцима бежао и селио се, али је својој српској ствари, тојест српском трпљењу, остао веран и у новим крајевима вечито се враћао на мисао српског постојања. Кад се турчио, латинио, аустро-мађаризовао отпадао је периферијски од језгре и то је била издаја јуначког става, ко зна каквим све проклетством плаћена. Али у главнини својој остао је народ при свом православљу и српству. Поређење између живота какав би требало да је и какав није, учинило је да је за гињење било увек довољно разлога и природног пута; у

испиту савести била је једна историја достојнијег човештва и једна пониженог и увређеног човештва. Због овога смрт је често изгледала не само једноставна и нужна него и боља. Јунак се залаже за један правац историје, узима њен ток на своја леђа и иде до краја са тим теретом који је за њега и обавезно човештво и обавезно нечовештво, али по истом мерилу и закону. По том истом закону јунак-човек одриче се своје мале личне среће за вољу већег испуњења, у име службе своме закону. Зато што његова служба иде преко његовог личног задовољења, херојска служба идеји увек је висок израз колективне идеје. Јуначка служба идеји не може зато бити никад најамничка, она је увек, у основи, простовољна и немерљива.

Да тога херојског трагичног става није било, народ не би дочекао свој васкрс. Могао би да буде нагнат неправдом на локални механички отпор, али би се то брзо сложило без продужења праве борбе. Да се је етнички одржао у том случају, могао би бити васкрснут и дипломатском игром великих сила, али би се без традиција херојског става његова улога свела на неку безисторијску губернију, на екзотичну покрајину неке империје, хабзбуршке, руске, италијанске. Не би могао да се тако брзо дигне из самог себе до народа слободног и равноправног са осталима. Било је честих пораза, такорећи непрестаних пораза је било, и сваки час је изгледала свака борба узалудна, и сваки час је рационално изгледало да би најбоље било ипак турчити се и загосподарити другима, или мађаризовати се и постати господарска класа. Али је у дну јуначко схватање живота спречило увек тај коначни споразум са ближом стварношћу; са тим правим дном достојнијег човештва разум је изгубио битку у дискусији, и „ово је жртвовано оном“. А међутим немилосрдном упорношћу ројила су се сваки час питања верског, моралног, народног, економског „бити

или не бити". И из непрестано истог одговора на то питање родио се мирни, мушки, трагични пра-почетак отпора који је најзад изнео победу; процес савести таман, али кад се једном усталио, постао је огромна резерва моралне снаге за будуће нараштаје у свим покретима, бунама, устанцима и ратовима, као и за борбу око слободе у цивилном животу народа. По једној хроници из XIV века та некомпромисност са дна, на коме лежи запис о томе за шта вреди и живети и гинути, та решеност на јуначко одољевање, на αὐτῷ изражена је овако: „Ако нам буде суђен мач, ако ране, ако и смртна тама, треба све то слатко да подносимо због Христа и због благочашћа отаџбине, боље је да у борби нађемо мучну смрт, него да дамо плећа нашим непријатељима." И још: „Шта је много ако за тебе (Лазара) и за благочашће и за отаџбину не поштедимо себе и умремо? Кад бисмо помишљали на таште, грешне ствари, не би се никада ништа учинило за подвиге отаџбине." (Цит. по Ст. Станојевићу).

Народу је брзо затребао тај морал његових ранијих великаша који у последњем часу одбијају помисао на таште грешне ствари, и кад с душом у подгрлцу има „сваки своје да покаје старе". Тај морал који не да да се мисли на таште грешне ствари личног живота непрестано је, и сваким даном све више, био приман у народу који је ишао у све веће трпљење и гињење. То је сазрело кад се изашло пред XIX век. То је омогућило, изнутра, и црногорску и херцеговачку гентилну борбу, као и побуне у прекосавским српским малограђанским крајевима, то Карађорђеву борбу сељачку. Везан за патријархалну породичну задругу и за племе, са њеним породичним култом не само шефа задруге, него и побратима, кума и осталих, са административно-политичком самоуправом у кнежини, тај херојски став даје страсну и вечито будну динамику српске народне револуције. И

у њеним првим остварењима, у хајдучким и устаничким потхватима исто толико као и у доцнијим војним и цивилним остварењима, то је јуначко схватање извор несавладљивости српских напора у XIX веку, све до 1918, кад се чини, да је оно велико поређење, ропство у луку од 1389—1918, завршило своје историјско послање. Ту бујност напора сагледали су у чуду страни посматрачи, чак и они који су имали разлога да о томе чуду ћуте. Тако Калај каже: „Српски устанак је таква појава којој нема равне у историји света. Буди се један народ и уздиже до народне самосвести после вековног робовања. Јер је без сумње један од најзанимљивијих догађаја да се после тако дуготрајног тлачења под којим умало што народно биће није сасвим ишчезло, тако рећи прост свет, растурен на друштвене елементе, својом снагом, без туђе помоћи, црпећи одушевљење из старинских предања нагоном родољуба, не имајући не само најпотребнијег уређења за остварење снажног покрета, него лишен чак и најпримитивнијих помоћних средстава, годинама продужује тешку борбу против много надмоћније силе, и што тај прост свет бива толико способан да постане опет народ, и још да створи самосталну државу, која одговара модерним захтевима.“ (Цит. по Д. Поповићу).

Устено предање

Предање о старој српској држави, нарочито о немањској, о краљевским и јуначким делима, о ствараоцима државе на челу народа, о духовним вођама народа, живело је у покосовском времену истрајношћу која је сама себе занављала и одмичући у легенду све више расла и израсла у мит. Васкрсавање поштовања предака био је не неки правни доказ који ће се употребити при новом сти-

цању привилегија но веза поноса и славе која је била тако рећи крвна, коју је и последњи човек из народа осећао својом. Зато се у косовском живом миту, који није био бајка, лако настанила мисао о томе да је царство привремено изгубљено. И кад је затребало да та мисао добије своју народно-политичку формулу, пред XIX век, она се јасно и судбоносно наметнула из нагона у колективну свест.

Највећом заслугом цркве која се пропашту државе завилу у црно, а која никад није престала да помиње светлу господу српску, утемељитеље толиких задужбина православних, краљеве који су јој завештали и многа блага, предање о српској држави остало је и проширило се и на доцнија поколења. Њени калуђери неуморно су преписивали летописе и житија владара-светаца и несветаца, и њихово законодавство; усмено предање је ширило ту историју у масе, литургије су служене подно фресака са којих су на верне гледали смирени ликови владара и њихових породица. И не само ликови са зидова, него и мошти посвећених владара биле су с народом, или су изгнанички лутале с народом у немилосрдној трагичној сеоби и бекству. Што је варварство иноверника доцније било луђе и страшније, што су више под огњем и мачем страдавали ликови са фресака, јаче је засјао њихов сјај у душама и претварао се у духовно мучеништво. Што је више црква претворено у цамије, а манастирских земаља насилно претворено у вакуфска добра, све се дубље њихов изгубљени крст и њихово отето земљиште претварало у духовну својину која се носи у срцу народа. Краљеви и господа нестали су. Што изгинули у борбама са Турцима, што разбегли се пред силом после војних пораза, што опет изравнали се с обичним народом. Феудних господара исте вере није више било; нису господарили над отроцима, себрима, меропсима, ни њиховим кретањем, ни њиховим земљама, ни њиховим жи-

вотима. Престали су да буду господари и властела, а остали су у памћењу и у предању ратници и јунаци. Изгубили су грбове властеоске, остало им је само знамење часно изгинулих. Економску подвлашћеност под њима доцнија поколења „обичног народа“ заборавила су: ликови под оружјем, на коњима, под српским барјаком, израсли су до симбола моћи, части и честите смрти.

То предање било је писмено само за главаре цркве у ропству, за духовне судије, за цркву уопште, а за сав остали народ било је усмено, тако ишло од човека до човека, с колена на колена, од отаца на децу, од сабора у задругу, од задруге на последњу катунску колебу. Слово се одржава ученим путем и не сече се у живо памћење као реч. Слово има у памћењу само своју архиву, а реч, глас има своје последње звучање непосредно у срцу. Увек је у почетку била реч, а не слово; не у почетку напретка који може и поред живота да прође, него у почетку искуства срца, душе, ума. Неписмени калуђери, неписмени песници и слепи певачи пронели су славу задужбинског немањићства, народног јунаштва исто тако као и божијих заговести кроз поколења. Није их остављало памћење које су усменим путем стицали, јер се још нешто, сем обичне аперцепције, слегало у то памћење са родословом владара, са делима јунаштва, са моралом патничких подвига: воља да се то тако упије да би после и деца од тога могла духовно живети. Не само догађај, причу, легенду памтити, него оно што је још важније, етику њихову, њихов унутрашњи смисао. Народна песма која опева ликове јунака и владара истинита је дубоко не само по описивању догађаја него по том што не казује ништа што сваком човеку њеног времена не би било као из душе извађено и што он не би примио као своју истину. Један унутрашњи ред ствари у коме су и грех и казна, и злочин и одмазда, и подвиг и

санкција, имали своју дубоку човечју повезаност, а били и под божијим законом, тај унутрашњи ред ствари и односа етичких био је жив и свеж у душама оних који су те песме певали исто толико колико и у онима који су их нетремице слушали. Не само зато што су је често слушали него зато што је била природно њихова, што је са усана, из грла, управо из душе у подгрлцу извирала и преносила се без писменог апстрактнијег посредништва опет у душе у подгрлцу. Није било школе, само искуства. Не педагогија, но само психологија. Драма, али не позориште. Обред с тајном, али не церемонијал.

Заиста, то је било потпуно духовно царство, то трагично царство славе и јунаштва остварено у певаној народној песми. Сцена је била ту, истина: бојна поља као позорница, задужбине као позадина, фреске као кулисе. Али игра није била упризорена, ни мистерије, ни пасионске игре, ни ишта слично. Није било уопште потребе да се ти догађаји на правој позорници упризоре као у европском театру, с глумцима и жонглерима, јер је цела драма живела и иза затворених очију народа. Српска народна песма, која живи тек онда кад се пева, није спољна и индивидуална инсценација историје, него унутрашњи доживљај. Гусле и глас зајече, и, материјално, постају споредни: доживљај изнутра почиње, доживљај не само о конкретном догађају који се пева, и не само о ликовима који се по унутрашњем виду крећу, него доживљај у коме се покреће све што је с песмом везано, читаво трагично осећање живота, несреће, бола, смрти, лепоте, витештва и умирања, узвишеност жртве, све последице тешког поређења између живота какав би требало да буде и оног што јесте. То је литургија, вечерње бденије пре но позориште и забава, то је једна духовна вежба, спремање, а не заборав, та наша јуначка народна песма. Обред, у коме су гуслар и народ, све-

штеник и верник једнако стопљени у свом унутрашњем виђењу тајне, као у заједничком доживљавању светотајства. То је било вечито доживљавање колективног себе, и у свом потврдном и у одречном Ја, и у поразу и у победи, и у робовању и у слободном узлету, у достојанству и у понижењу, у муци и у сватовима. А вечито је присутно ту и обнављање завета јуначког човека о томе какав живот треба да буде. Заслугом визионара песника (већином манастирског порекла) тај, агоничном борбеном човеку толико потребни култ предака извирало је штедро са гусала и напајао слушаца улазећи му у душу без интелектуалног, рационалног посредништва писаног слова, чистим гласом срца.

Путем свога усменог предања, песме и пословице, народ је стекао духовне очи за духовно гледање. Није му било потребно, већ и као православу који никад није доживео Ренесансу, материјално позориште славе и јунаштва, кад је имао обред славе и јунаштва. Духовни олтари тога обреда подизани су сами од себе, изнутра, без икаквог материјалног подијума, од првог ослуха песме свуда и на сваком месту, на великом бројном сабору црквеном исто тако као и на последњем згаришту дома. На бојиштима, на биваковању, под шаторима, исто тако као и у глувој осамљености хајдучког збегача; по кнежинским скупштинама као и у непроходу шумском, на моби и у катуну, уз одар и уз колевку. На замишљеном иконостасу сви су били ту: од Немање до последњег деспота, од Марка до Карађорђа. То нису били претци који висе у сликама по дугим ходницима бургова, него иду у литији памћења које само себе увек налази. Нису били доказ права на слободу и државу колико живи део те слободе и те државе које су по душама васкрсавале.

А за сам доживљај тога самооживотворења кроз народну песму није био потребан никакав привилегисани по-

ложај, никакав великашки ранг, никакав учени мандаринат, никакво боље седиште у гледалишту, никакво знање вишег језика. Сви су могли то да доживе, сав народ. Саима је текст био приступачан. Велика уметност једне и исте народне заједнице. Дубоко духовно изједначење великог и малог, старог и младог, сељака и кнеза.

Пред избијање народне револуције српски сељак био је сав натопљен и прожет тим предањем које га је у најдубљим регистрима његове душевности и активизирало. Шумадијска Србија која се кренула 1804 (а и пре наравно, као и Црна Гора, Херцеговина и остали) била је освежена непрестаним надирањем досељеника из јужних крајева, са Косова и Метохије, досељеника из центра немањихске државе који су боље но ико знали за велике историјске догађаје што су се баш на овом земљишту десили и који су „гледали главу српске цркве (Пећ), највеће и најлепше немањихске задужбине, разорене царске и краљевске дворе.“ (Цвијић) Ти досељеници освежавали су предање тамо где је оно можда почело да гасне, као што су и рајетинску крв подмлађивали.

Народне песме и приповетке садрже и основе чојства и човештва, уопште целе човечности српске. Све што човека чини човеком и онда кад је слободан и онда кад куња као роб. Ту је садржано и колективно искуство заједнице и боље јединке, искуство сатаноносно и богопримно, које се у усменом предању дигло до високог уметничког израза у чистом језику, до дубоке смисаоности живота, до добре мере мудрости, да би могло послужити и за практичну и духовну оријентацију народу и у активним подвизима и у времену између њих.

Оно главно што је српски народ понова уздигло на површину било је духовно, такво да је то сваки човек сам

могао да понесе. Српство је изашло пред XIX век, у своју највећу борбу, лишено материјалног оруђа и подлоге, али духовно спремно. Голоруко, али не гола срца. »*Omnia mea mecum porto*« — нигде та латинска није била умеснија но код нас. Што је било духовна својина народна, није стављено на коцку. Материјалну, социјално-економску је утолико лакше стављао на коцку у име оне прве.

Социјално-економске основе

Турци су уништили не само српску средњовековну државу, њено војно и административно устројство, него су збрисали и њено социјално-економско уређење, српски феудни систем, мењајући односе у земљишном поседу и власништву, задирући дубоко у те баштинске односе. У српској држави они су затекли слободну баштину владарску, властеоску, црквено-манастирску и себарску. Руковање и располагање земљом слободне баштине било је ослобођено свих дажбина и работа. Томе насупрот била је потчињена баштина себра, меропха који је уживао земљу, али је зато морао давати дажбине и работе, владару, властелину, цркви, према томе чији је меропх био; уз то је био мање-више везан за земљу. Иако су његове дужности биле законом утврђене и брањене ипак је његов положај био тежак, кметски. Коран међутим учи да је све на земљи и на небу Алахово, па да је према томе и земља само божија и да је треба до последњег педља вратити под власт Алахову. Са тим схватањем није у освојеним земљама могло бити баштинске својине за неверника. Слободних баштиника српских нестало је, а исто тако и такозваних пронијарских поседника. Али муслиман као власник земље није био за државу рентабилан јер није плаћао готово никакве дажбине,

а ратничкој држави отоманској били су потребни и војнички и финансијски резервоари. Тражио се дакле неверник који је обрађивао земљу у овом или оном виду, плаћао харач и многе друге таксе и прирезе, као неке врсте закупник. Онај део властеле који није изгинуо или се није иселио, постао је обичан поседник и купац харачке земље. Ако је примио Ислам добио би земљу, односно задржао своју, као такозвани миријски поседник и ту задржао и све односе према кметовима, чивчијама. Обичан купац је био и бивши меропх. Било да је властелин по пореклу, било да је бивши меропх, немуслиманин је раја, према Турцима једнако бесправан као иноверник, али социјално, у погледу баштине, међу собом, изједначен. Уз то сада више сељак није везан за земљу, то отоманско право не познаје. Над свима држаоцима земље, закупцима, водио је у име калифе надзор спахија који је врста отоманског пронијалног поседника.

Спахији се давала земља као награда за првенствено војну службу. Он је имао право „да место државе узима харач на земљу“ а осим тога да наплаћује разне таксе и даје одобрења за држање искрчене земље, да изда другом земљу која се три године не ради итд., али није имао права да ту земљу за себе задржи. То је био отомански феуд у коме је спахија заступао државу. Оно што је купац, држалац земље имао да даје, као и дужности спахије према султану биле су отоманским правом уређене. У основи, све док је, и где год је царска реч отоманског права прибавила себи пуно поштовања, тај однос држаоца-купца харачке земље, просто речено земљорадника, био је сношљив. Чак и Бук још помиње да су спахије биле „најбољи људи за народ“ јер они заправо и нису били господари земље, а сељак је све више и више, по стварном стицају, постајао прави власник земље, јер се његово право купца, поседника, ужитника, држаоца све више претварало у наследну баштину. И

црквене баштине биле су царским повељама *de jure* обезбеђене. Али турска је сила од краја XVI века слабила, а с тим је и правни поредак лабавио; царска власт под slabим султанима није се више на периферији царевине осећала довољно правично и насиље је узело маха. Насилно су се, отимачином или „споразумом“ са сељацима који нису имали куда, стварали нови читлучки поседи, на којима су, најпре у Босни, после и у Србији, читлук-сахибије вршили праву господарску власт пуног располагања, а сељаково слободно и одређено поседовање претворили опет у кметски однос, у коме се уопште више није знало шта раја дугује, какве дажбине даје, и кад је доста дала. Силовити јањичари руше царски државоправни поредак и претварају земљишне односе у приватно-правне, али при том ишчезава такорећи све што личи на право, а замењује га зулум, потпуна насилна експлоатација. У дахијском периоду бесправност је потпуна: сва раја је под њом изједначена више но икада. Цареви људи и спахије осећају и сами да им се од тог бесправља руши и цео поредак, па и царство, и стају, периодично, на страну раје, а против јањичара и дахија, спасавајући од царства што се спасти да.

Пред XIX век српски рајетин-сељак већ је у ставу одбране; он има осећање мање више слободног поседника земље, он зна шта је то, и буни се свом снагом противу покушаја да се опет врати у потчињени положај кмета. Осећа да ће се то унижење с њим десити ако јањичари и дахије победе и зато помаже везирима и спахијама да се отресе тих насилничких елемената. Али кад је једном добио могућност да и сам допринесе решавању свога положаја, па и да буде својим учествовањем пресудан у том решавању, српски сељак уноси у захтеве тога решења цео комплекс свога Ја, и хришћанског и српског, и народног и политичког, и економско-социјалног. Економско-социјални моме-

нат био је пред први устанак повод, побуда да се развије и ослободи цео потиштени психолошки комплекс само-осећања. Али нису били пресудни економски односи. Фермани од 1793, поред уређивања пореских односа, говоре о многим другим административним повластицама до којих је Србима било стало, нарочито до утврђивања народних власти у селу и кнежини, кнезова, обркнезова, народних скупштина и тд. А у захтевима од 1804, које стављају Бећир паши, већ је садржан такорећи цео политичко-уставни програм српског ослобођења, у коме економски моменат игра само делимичну улогу. Они траже: смену везира, кога би имао да замени мохасил, дакле функционер финансијског карактера, велику самоуправну власт са врховним кнезом, преко кога Цариград једино општи са народом, и који располаже и војском, најзад повлачење спахија и јањичара „јер познато јест да су спахије полак рођаци јањичарски и тако врло лако да они у вилајету немир проузроковати возмoжени буду“.

Ако је социјално изједначење у потлачености, рајетинство своје осетио највише кроз односе своје земље, ако је моралну потчињеност најдубље доживео кроз своју верску и црквену одељеност, — политичко-уставну, административну и финансијску школу прошао је српски сељак кроз кнежину. У селу свом и у кнежини, која је давнашна установа, пронесена с муком кроз насртаје турске, осетио се он ипак, у зачетку, условно и стешњено, али ипак свој. На ту кнежинску управу народ је био од старине навикнут и волео је да се све његове ствари, управне и пореске, ту расправљају, а да паша само с кнезом има посла.

Кнезови су били људи из села, (њихово достојанство је прелазило с оца на сина) из добрих домова, и вршили су своје функције бесплатно, а познавали народ и народне потребе, па су знали и заступати га пред Турцима и бити човеку из народа правичне судије. А на скупштинама кнежин-

ским чуо се сав народ и имао је разлога да се чује. Нарочито у пореским стварима. Везир-паша распоређивао је суму пореза за цео пашалук, нахије су морале давати подједнаке делове те суме. А у оквиру нахија кнежине су распоређивале порез према стварном стању пореских могућности. На кнежинским скупштинама одлучивало се колико се мора и како се може дати оно што је тражено. Али ту није био народ само са својим материјалним интересима, ту се видео и човек и јунак, и способни и неспособни, ту су се чуле мудрост и лудост, ту се вршила измена политичких мисли, сазревање уставне зрелости, ту се осећала живо и једнакост терета, ту се у потсвести и у живој речи организовала побуна савести и узбуна стрпљења. Власт народа ту није била суверена ни велика, али је била добра школа владања самим собом, школа самоуправљања, природног политичког selfgovernment-a.

Носилац српске народне револуције је цео народ, сељак са својим старешинама из цркве и кнежине, са вођама које су из његове најчистије, најприсније средине спонтано потекли. И духовне и социјално-економске основе тога народа јединствене су и уједначене: исти језик, иста вера и црква, исто осећање историјске, физичке и моралне судбине, једнако схватање живота и животних циљева; нема разлике ни по сталежима ни по класама, професијске разлике су минималне и не мењају менталитет, — економских несразмера које би народ делиле на „горње и доње“, власничких разлика нема. Све су разлике сведене на један велики сукоб између Турака који су држали и власт и материјална добра, и раје која није држала ни једно ни друго. Цео народ је био једна класа, и један сталеж, класа потчињених и сталеж сељака, али се његов борац није борио за уже схваћене интересе него је своје циљеве проширио и на остале Србе,

као што се ни тај сељак није борио за своје сталешке интересе него за слободну државу целог народа.

Једва што се дигао на оружје, тај сељак је дао доказа о томе да има јако развијено осећање слободе, правде, једнакости и братства, из чега се развила самостална српска демократичност, самоуправљање народа у XIX веку. А исто тако показао је једну страсну спремност да се за постављене циљеве, који су сами из себе органски расли, мушки заложу до последњег даха, до крајње мере страдања. Тим је била створена психолошка зрелост за остварење нове државе, новог друштва, новог моралног и стварног поретка.

На почетку XIX века српски човек је опредељен, решен, више ни лутања ни чекања нема. Одређен је став према турском освајачу и насилнику. Наш човек се није задовољавао више ни црквеном аутономијом коју је ипак Цариград дао још од почетка своје владавине; није се задовољавао ни кнежинском самоуправом коју је и поред турске администрације сачувао од давнина, као своју особеност; није се задовољавао више ни баштинским односима, у којима је ипак био економски слободнији него у старој српској држави. Све је то постало премало за пробуђено осећање слободе и једнакости и према томе колективни је закључак постао јасан: према животном непријатељу, социјалном експлоататору постоји само један став борбе на живот и на смрт, било оружјем, било политичком борбом. А врло брзо потом готова је у дубини нагона и друга одлука исте врсте, према другом крвном непријатељу, Аустрији. У Гарашаниновом Начертанију, које је највиша формула српске политичке зрелости и борбене решености у првој половини XIX века, стоји као у камену уклесано: „Аустрија дакле мора под свим опстојатељствима бити непрестано непријатељ србске државе: споразумјеније дакле и слога с Аустријом јест за Србију политичка немогућност, јер би она

себи с тим само уже на врат бацила." Можда је европски идејни нанос доцније замутио многи српски мозак интелегента, можда су унутрашње борбе и инат отерали многог човека да од неправде пропишти на сав глас речима које су могле изгледати издаја ових двају мисли о животним непријатељима, можда су себично схваћени династички интереси дипломатски показивали тенденцију да се огреше о те идеје; али нагон колектива никад се није помутио, отишао у маглу, пренебрегао своје најстарије искуство, и увек је те искрсле настране тенденције а пре а после порекао. Са сигурношћу и свагдашњом присебношћу, без губљења нерава и без колебања, то сазнање о неминовности борбе и о томе ко је непријатељ одржано је у правој линији од 1804—1918 и то је формирало мушки, здравоумни и на битност усредсређени колективни карактер Српства у Србији и ван ње. То је једна суштинска црта српске народне револуције. Она је омогућила изживљавање накупљених талоба потиштености у потсвести, пуно претварање пасивног става робовања у активни став ослобођеног човека, кроз борбу управљену противу правог непријатеља. А друга суштинска црта је демократичност српске народне револуције у истом раздобљу.

Демократичност

Српска народна револуција није последица политичко-социјалног преврата који је у идејној и социјалној структури Европе изазвала Француска револуција. Српска револуција је особена и органска у свом току и нема с Француском никакве везе. Француски агитатори су ровели противу Турске, али исто су чинили и аустријски чија је држава била на супротном фронту од француског. Српска рево-

луција је никла из српске муке и из српског појма о правима грађанина и човека. Она није никаква постигнута равноправност редова и сталежа, уздизање неког четвртог или петог сталежа међу остале. Она је сељачка али у име народа, а не само у име села. Своје идеје о једнакости и правди није наш сељак примио као политичку или социјалну просвећеност споља, као дар туђег искуства којим се и он користи, не као сазнање примљено споља него као одраз и резултат своје сопствене стварности.

Све је било угодно да то сазнање буде у самосталном облику демократично, и то пре Европе. Турски режим био је, бар што се тиче стицања власти, јако демократичан; без обзира на покрајинско или неимућно порекло сваки Турчин могао је у своме царству да се из најподређенијег положаја заслугом попне до највишег положаја, сем калифског. Хришћанство у свом првобитном, еванђеоском тумачењу, какво је остало код Срба, било је вера једнакости, слободе, хришћанског универзализма, вера братске заједнице; црква српска није била ни мало аристократична по својој јерархији, ни по црквеним привилегијама. Народна песма волела је правду „ни по бабу ни по стричевима но по правди бога великога“. Језик се српски није делио на језик господе и малог човека, на туђински и прости, него је био један за свакога, и толико јасан и одређен у својим облицима и изразима да је као такав одмах могао бити, с малом реформом, примљен за књижевни. Изједначење социјално у робовању погађало је сваког српског хришћанина. Потлаченост морална и економска исто тако. Старешине су биле у кнежини и у селу сељаци, њихов ранг одређивао је њихов квалитет у народу а не спрега са турском влашћу. Санкције су у селу, и административне и судске, долазиле с приволом народа и од власти у којој је народ суделовао. Неправда је погађала цео

народ, а правда била и дељена и схваћена од целог народа. Мерила су донесена из давнине, законодавство је чувано као нешто своје, а не одозго наметнуто. Биле су ту дакле у сопственом искуству и све тежине неправде, да би се знало како не треба да буде, — и сви критеријуми правде за коју се знало, бар у основи, каква треба да буде; и традиција једнакости и накупљени императивни захтеви слободe. Све то дато у једном радикалном изразу (устанак, ратови) и са жестоким санкцијама (гињење).

Демократичност та је балкански типична; није везана за реакцију на разне дотадање политичке и економске установе европске, (монархија, влада привилегованих редова итд.); она није садржана толико у установама колико у осећању. А исто тако није, својим либерализмом, дала подршке за брзо развијање типичног капиталистичког строја. Та демократичност је органски срасла са основама српског духовног јединства и друштвене једнообразности; по својој осећању правде и једнакости она је постала и остала јачи извор развијања политичких и друштвених снага и установа, но формална политичка демократија која се доцније са Запада пресађивала у Србију кроз уставне и политичке установе.

Та демократичност створила се и развила на селу, народ села ју је одржао до XIX века, дао јој претежни карактер у најзначајнијем раздобљу од 1804—1918.

У том периоду, развијајући своје државотворне и остале цивилне снаге, тај народ села даје биолошки, социјално, етички и нашег човека из варошице и вароши, даје своју народну интелигенцију свих занимања, а ствара том својом демократичношћу, која је синтетична моћ сажета из свих донесених основа, повољан дух за асимилацију српског човека из свих крајева, на путу ка његовој коначној београдској животној оријентацији. У Србији демократичност села

прожима и чиновника и трговца, и политичара и адвоката, а исто тако и кнеза. Из села је никао и војник ослободилачке Србије, и просветни радник, и државник, и династ. Поварошивање варошког становништва Србије, насељеног са села, није било типично западно, иако је било много тежње да се Запад достигне и постигне. Ту танку кору буржоазирања по западном облику пробио је (и пробија још и данас) менталитет и дух села и са села. Надирући у паланку и варош, српске досељеничке масе нашле су истину у њима, нарочито у Београду, један уврежен и доста разузурен по утицају и моћи новца слој странаца, Цинцара, Јевреја, Немаца и још неких. Али она карактеристика, коју је дао Вук Караџић још давно, остала је пресудна за активу Србије кроз цео XIX век, па и доцније: „Народ српски нема других људи осим сељака. Оно мало Срба што живи по варошима као трговци (готово сами дућанције и мајстори, понајвише ћурчије, терзије, јекмеџије, туфегџије и кујунџије), зову се варошани и будући да се турски носе и по турском обичају живе, а уз буне и ратове или се затворе с Турцима у градове или с трговцима беже у Немачку зато они не само што се не броје међу народ српски него их још и народ презире.“ (Ти досељеници странци и они Срби које су ови досељеници своје профитлијском менталитету прилагодили, одвајали су се од народа и у првим деценијама револуције; доцније су се довијали и у своје параситизму донекле повиновали и народним циљевима, држећи се више лукративне привреде, а мање оних професија које су биле жртвеније за народне циљеве).

По томе што је дао непосредно са села устаника, војника, пореског обвезника, а посредно и главнину своје предводничке интелигенције, демократични носилац колективних тежњи у револуцији и у њеном остваривању слободне државе новог Српства, остаје сам народ. И у борбама

са страним непријатељским силама, и у борби са круном и њеном аутократијом. И у војничко-дипломатском организовању снага, и у политичко-уставном. У другој половини XIX века Србија је почела да прима од западних демократија у формацији уставне формуле, политичко-демократске установе, методе и моделе, добила чак један од најнапреднијих устава Европе (1889) онога времена. Огромна је, ипак, разлика између начина примене тих устава код нас и на страни; између те примљене демократије и оне аутономне наше демократичности коју је сам наш народ донео. Не она формална која је имала да је стави у ред осталих европских народа него баш ова аутохтона, самоникла, оспособила је Србију на велику меру слободе и самодисциплине, на брз и динамичан пут ка успону. Испод „цивилизације“, испод „европеизирања“, испод „Запада“, та демократичност, са свима својим духовним и социјалним основама, имала је свој самоходни, органски, голготски и победнички пут ка слободи и уједињењу.

Она је помогла да се изнесу и балкански ратови, и да се издржи Светски. У тим ратовима је варошка предводничка интелигенција, активни и резервни официр, која није изгубила свој родни и менталитетски додир са селом, стајала заједно са редовом-сељаком. И стајала не само заједно у рову, него и заједно са његовом душевношћу, добро и предобро познатом, са његовим схватањем које интелигент-старешина није напустио, са истом жиљавом борбеношћу своје врсте и са истим методама навале и одбране. Није ту дакле била толико у питању истоветност националних или чак националистичких парола које је народ прихватио из уста свога краља и својих команданата. Маса се могу често и самом дисциплином, механичком, повести у напад и задржати у борби добром и умешном командом. Али на подвиге који су остварени у балканским ратовима

и у светском, на те подвиге сасвим преко своје снаге, не оспособљава механичко колективно васпитање, ни касарна ни школа, ни добра државотворност, ни све остало формално припадништво држави. Та демократичност која је синтетична резултанта нашег нововеког постојања, стопила је у један фронт самоодбране варошанина и сељака, интелегента и простог човека, генерала и редова српског. Команданти су имали под својом командом непознате војнике, незнана јунаке, али то су били борци које су дубоко у души познавали, по заједничком животу са села, по заједничкој припадности земљи, пејзажу и атмосфери села; по томе нагонском и мистичном, донесеном и сачуваном из давнине више но по заузимању за личну физичку својину коју заједнички бране. По духу сељачког дома више но по материјалној кући, по вољеној груди домовине више но по стварном окућју с тапијом. Највећма по једнакој мери терета: што се углавном имало јако осећање да се не гине ни за чије специјалне интересе, ни за милионе појединаца, ни за напредак профита једне повлашћене класе. По психичкој једнакости у патњи и у победи.

Та психичка једнакост, та унутрашња демократичност, тако пресудна за српско нововеко постојање, изнела је победу и над Албанијом и над Крфом, двома најстрашњим етапама српског страдања. А поготову над осталим непријатељем.

Тома Вучић-Перишић дао је за осећање демократичне једнакости у Србији XIX века највишу и најстрашњу формулу, каква се у свом апсолутном радикалном облику не налази нигде у историји европских револуција и европске демократије. Она је израз такорећи неограниченог осећања слободе и једнакости, бескомпромисне и против свакога чуване, лишене сваког вербализма и сваке књишкости, дубоко у духу усменог предања, и натопљене вољом да се

с тим убеђењем иде до краја крајева. Ту има и страха и одвратности од турског бесправља које би могло да се под насилним режимом својих кнезова врати, а које није знало ни за правичне судове ни за безбедност имовине, које је било тип самовлашћа па се лако могло подражавати. У тим речима, у којима је демагогија споредна, садржана је језгровита отпорност према свему што би самовласно ограничавало донесену једнакост, којом се Вучић поноси. У њима тиња и хајдуштво, и устаништво, које је само претходничка школа уставобранитељства. Има ту и опомене и враћања на мерила правичности, има потстрека, значајног за „аутодинамизам“ револуције:

„Ми смо сви равни: што је књаз, то је и свињар, — што свињар, то и саветник, — што саветник, то и терзија, — а што терзија, то и судија, — што судија то и ја. Сви смо једнаки; не треба да се само један греје на сунцу, а ми сви да стојимо у ладу, и само један да подигне главу високо, а ми сви да гледамо у земљу, но ваља сви да гледамо горе и сви да се грејемо на сунцу... Ја се не бојим никога, само се бојим устава, а то ћу рећи и кнезу Михајлу, као што сам говорио и његовом оцу; чућете ви шта ћу му рећи у очи кад дође; а ако не буде радио по уставу ја ћу га протерати као и оца.“

Ни једна изрека за толико помињану формулу *primus inter pares* и за слично уставобранитељство и једнакост, није изречена с толиком жустрином и у страху за једва извојевану владу народа. Можда би се могла поредити само са арагонским (наварским) скупштинарима који своје краљу поручују: „*Nos que cada uno somos tanto como bos et todos juntos mas que bos*“. (Ми који смо, сваки исто што и ви, а сви заједно, више него ви). Преведен у социјални револт тај глас се чује, али полемично, а слабије у снази, кад Адам Богосављевић пред рат 1876 каже: „То

би највећа бесмислица била радити и помагати да се браћа зулума и самовољства (турског) ослободе, а сами изнутра да трпимо највећи зулум и самовољство и да сами сносимо најтежи бирократски јарам".

Свој је био тај нови Србин, тај први човек београдске оријентације, свој и по себи и по томе што — није био Европљанин.

Неевропљанин

Од свих крајева Европе Балкан је најмање Европа. А на Балкану, од хришћана, најмање су то Срби и Бугари.

Европски човек, homo europæus, произашао је из цезарског Рима и католичког Рима. Из римског права и заједнице латинског језика. Он је проживео и римски католицизам и лутеранску реформацију, исто тако и против-реформацију. Он је проживео васкрс грчких богова и њихове класике кроз Ренесансу. Доживео је и јединствени Средњи век и његово разбијање. На тим духовним основама створена је европска цивилизација, као духовни израз Запада; а из тог Запада појавио се пред XIX век, и доцније се сасвим развио, нови европски човек са својом вером у европску цивилизацију и прогрес, у свемоћ науке и технике, наоружан својим индустријским оруђем и својим капитализмом.

На тим главним темељима Европе српски човек је врло мало зидао у својој прошлости, а једва нешто откако је са XIX веком постао човек београдског животног сналажења.

Место искључивог утицаја Рима и Запада он је издржао двоструки утицај Истока, Византије и Турака.

Цезарски Рим прошао је као непосредни господар српским крајевима раније но што је Србин постао насељеник својих земаља. Са зналачким смислом, којим је Рим градио своје друмове и одабирао места својих утврђења, Србин се брзо помирио јер је ту геополитички разлог носио оправдање у самом себи. Али Србе није учио Рим непосредно ни ратовању ни војном животу, а исто тако ни цивилном. Коренита прерада коју је Византија извела у војној схеми римске организације, прошла је кроз разне степене и претворила се сасвим у особени систем, источни, византијски, пре но што су Срби и дошли у додир с Цариградом. А исто тако је било и са осталим византијским установама цивилног живота које су на Србе утицале: источни тип монархије, источно хришћанство, законодавство, судство, администрација, уметност итд. „Византиска култура, ако не једино и искључиво, а оно свакако више но сви други фактори скупа, утицали су на живот српског народа и српских држава.“ (Ст. Станојевић). Пре но што су се Срби на Балкану појавили већ је Јустинијан извршио своје законодавно и административно преустројство „у коме су најлепши споменици римског права били жалосно раскомадани“, већ је дух хришћанства натопио то право и изменио строгост римског система. А баш то законодавство у коме је стари Рим губио реч, његово судство и његова администрација деловали су доцније на Србе при устројству њихове државе. Било је нестало и паганства грчке класике из тога система који се својим источњачким мерилима опирао и Платоновој мисли. За дух установа које је усвојила српска држава, била је меродавна позна византијска синтеза која је имала своју пуну особеност и била потпуно духовно раздвојена од Рима. Уз то је и сам утицај Византије у Србији био ипак периферичан и није сасвим поклопио донесене основе; иако је велико било угледање на Византију код људи, чији

су краљеви и сами имали аспирације за царски престо Цариграда, ипак се у законодавству и у уметности, у обичајима и у менталитету осећају знатне црте самосталног живота и схватања и поред превласти грчког језика. Власт Рима, ни духовну ни светску, Србин није осетио нити јој се икада подвргао, (ту власт која је била пресудна за средње-вековну хришћанску Европу), као што самим тим није менталитетски ушао у ону огромну заједницу западно-хришћанског света коју је створио и прожео латински језик. Српски хришћанин није прошао ни кроз шибу византијских верских распри. Остао је поштеђен и од њих, као што су га поштедели и страховити сукоби учених доктора и народних побуњеника које су распламтеле у Европи реформација и католичка противакција. Турци су спречили да се у српским крајевима доживи Ренесанса, хуманизам и антички васкрс, и да се као последица тога развије и код Срба индивидуализам, и духовни и економски, а самим тим и припреме које ће изазвати француску револуцију. Економски и правно Срби су били навикли на други начин схватања својине и поседа но што су апсолутни и одређени римски појмови допуштали; њихово племенско-задружно-породично схватање било је увек социјалније; њихов однос према турском феуду није био чист однос кметова, ни правно, па ни фактично. Столећима није народ знао за прави појам римске својине, а ни његови господари, турски феудалци, нису на земљи били апсолутни господари у римско-правном смислу.

Пут српског човека до XIX века био је ван европског оквира, према њему самостојан; а то се пренело подоста и у XIX век, и духовно и социјално. Духовно Србин није осетио ни Цезара, ни Гаја, ни Виргила, није доживео ни Аристотела, ни Платона, а исто тако ни Св. Тому Аквинског. Имао је своје свецe и своје православље, а ипак није

својим народним обележјем цркве демантовао екуменски и универзални карактер хришћанства.

Источни и западни човек

На тим основама створен је источни човек београдске животне оријентације.

Пристајање Хрвата и Словенаца уз београдску животну оријентацију било је у знаку постепеног и лаганог излажења из бечко-пештанске оријентације која је гвозденим обручком држала стегнуту народну револуционарну мисао код Хрвата (и Словенаца). Мисао и дух су при том били већма заробљени но тело које је у политичкој борби ипак понеку слободу отело. По друштвеном устројству судбина хрватског народа била је скоро до половине XIX века у рукама великог племства које је било мађарско по крви и пештанској (или сличној) менталној припадности, а хрватско по територијалним поседима и привилегијама. Сељак хрватски био је прави кмет и понео је своју потиштеност отуда, из тог ропског односа. Њега није притискао иноверац него феудални господар кршћанин. Своју борбу, која се тек у позном XIX веку претворила за њега у народни отпор, није могао да оживи у отсудном крвавом сукобу са тлачитељем, као што ју је источни човек оживео у борби са дахијама. Сав живот хрватског човека, западног нашег човека, збивао се под католичким сводом, у периферијском одразу целог католичко-европског, латинског живота, са реформацијом и противреформацијом.

Кад је народна интелигенција почела с буђењем хрватства, главна је мисао духовног ослобођења била у томе да се у људима пробуди осећање да се право сналажење може и мора наћи ван Аустро-Мађарске, и да је права

слобода заправо у том да се раскине духовни обруч којим су ненародно племство у феудалној експлоатацији и туђинштином заражено грађанство опасали народ под видом пристајања уз европске основе, односно уз њиховог носиоца, Аустрију. Тек пред крај XIX века продире и добива своју организацију, првенствено политичку, мисао да дилема хрватског народа није у одабирању између Пеште или Беча, него да има и једно треће решење, ван Пеште и Беча. Ту се напредна хрватска мисао, сналажење нашег западног човека, веже за резултате београдске животне оријентације и источног човека.

У ослањању на београдску животну оријентацију, они Хрвати који су се према њој коначно окренули у XIX веку, у разним видовима и под различитим формулама, имали су да издрже једну од најтежих духовних борби у себи; да се помоћу напредне народне мисли одхрву политичкој превласти аустријског империјализма, да се помоћу либерализма бране од римске духовне превласти, а да при том остану кршћани; најзад да се полагањем у сељаштво боре противу одрођености ненародног грађанства и заражене бирократије. У знаку те унутрашње борбе, те преоријентације западног човека, тог пре свега менталног одвајања од Аустрије и њене „Европе“, прошао је цео XIX век. Пре но што је тај преображај коначно извршен у масама, социјално и економски, наишао је светски рат. Убрзао је и догађаје и сналажења, али није могао ни са највећим скоковима да избрише све што је прошлост неумитно наслагала. 1918 дочекује западни човек београдске животне оријентације (анти-бечке, анти-пештанске) са недовољно извршеном одређеношћу и сигурношћу. Антиаустријска оријентација добила је своје формалне санкције, али пробоградска преоријентација је изнутра, духовно, заостала у своме току и изнела југословенско слободно настајање на болна раскршћа.

III РАСКРШТА

Измењен став у свету

Са основама с којима се пробио кроз XIX век, човек коначне београдске животне оријентације умео је да издржи робовање, да се духовно ослободи од њега, да одржи идеју водиљу свога народа у историји, да преброди огромне унутрашње и спољне тешкоће, и да се 1918 појави слободан и свој пред собом и пред другима.

Огромна нова одговорност свалила се на његова плећа. Какву још никада није у историји имао.

1918 први пут смо се појавили у свету у улози слободног и самосталног народа који по својој слободи, суверености и сопственој снази хоће да буде стављен подједнако са осталима, примљен у једно коло културе и утакмице са осталима малима и великима који су своји и слободни. Улога страховито измењена, став савршено другачији но раније, положај колико достојнији толико и тежи по одговорности пред историјом и сопственом савешћу. Од 1918 други човек постоји на Балкану. Други и по ономе какав треба да је.

То више није несрећни и понизни рајетин који на буну и лукавост добија полумилости хатишерифа, па после гледа како ће се на тај пролаз провући. Коме је у име будуће слободе свако средство одржања дозвољено; и да буде бедна сиротиња и кржави убица-осветник и запуштени балканац и лукави левантинац. То није више јадни хришћански сужањ коме приличи да мољака велике за какав

хришћанско-политички акт саучествовања или дипломатске снисходљивости. То није више колонијалац који својим презреним телом спасава Европу од претње Истока. То чак није више ни будући масан залогај који треба анексијом или освајањем да се подели између две велике силе, па га обе хране да би им доцније био слађи. Напротив, од залогаја постали смо давно већ кост у грлу и сад се већ зна и то да при тој улози кости у грлу хронично хоћемо да останемо, док смо се ту ушанчили, на најгорем месту. Изашли смо уопште потпуно из раније скромне улоге, исприсили смо се у балканским и светским ратовима. Престадосмо да будемо људи које велики некаквим прагматикама и рескриптима, ферманима и хатишерифима вуку за нос; који се могу уљуљкати у морфинистички сан нагодбама, оставити у илузији самосталности помоћу „свога“ домобранства. Нисмо више људи којима се дају црквене аутономије но с тим да потајно појачамо несвесним пропадањем статистику помађаривања. Куд се део презрени балканац, роб, устаник, краљоубица, кога царинским ратом деценијама можеш држати у шаху? Где нестане хронични војник крајишник који је још ту скоро тако лојално умео да гине за царско-краљевску славу? Од кога је на том фронту бољи каноненфутер био само још тај босанско-херцеговачки анектирани лудак у аустро-фесу.

Од рајетина, поданика, од другоразредног грађанина империјалног, од колонијалца постао свој човек, самосталан човек, слободан човек. И узео судбину своју у своје руке.

После ослобођења пливали смо у задовољству што нисмо виши туђи него своји. Што нема над нама старе Аустрије, ни Мађарске, ни Турске. И у одушевљењу нисмо ни осетили испрва колико смо њиховог терета узели на себе. Пре свега изгубили смо могућност сваког изговора.

Није нам више, бар формално и физички, крива ни Турска, ни Аустрија, ни Мађарска, ни за шта. Ако смо криви за шта, сами смо криви. А друго: оно што нам је раније давала Аустрија, као своју општу тековину, например администрацију, судство, сигурност поретка, то више ни од кога не можемо да тражимо. Морамо све то сами да урадимо. Све сами и то према најбољим мерилима чак и онда ако су нам читава поколења навикла на турски ред ствари у администрацији, судству, у цивилном реду ствари уопште. Више не можемо да будемо, у своју корист, истурени пиони европских сила према „болесном човеку“, Турчину. Што год радимо према другима, у своје име радимо. Сад више нема Аустрије па да водимо опструкцију у туђем парламенту, да се натеземо око праваца и нагодби и да организујемо пасивну отпорност кад већ не можемо активну. Сад сам мораш да организујеш своју слободу и своју равноправност унутрашњу, ако нећеш да се опет осетиш робом.

Та стара навика да друге окривљујемо, недостаје нам прилично, много нам убија народно-државну удобност и натезе нам савест, морамо признати. Нисмо навикли на високу и слободну мудрост пуног управљања самим собом. Та нам протеза фали, иако су нам ноге ослобођене гипса.

Уосталом ноге јесу, али душа још није изнутра. Још се по њој повлаче Турска и Аустрија. И отежавају слободни корак.

Уз то смо се ослободили и ујединили у лудо време. Европа је дубоко болесна, ако смо ми реконвалесценти. И сад имамо посла са тешким болесником, а могли смо се понадати да ће нам бити учитељ и лекар. Још морамо да се чувамо њене заразе, чак ми да јој помажемо до оздрављења. Она нас, истина, посматра као слободне и равноправне, што у њеном жаргону искушане силнице значи да

према нама може да примени пун свети егоизам свој, без права да с наше стране падне приговор мањег, слабијег, несамосталнијег. Јесте ли војна снага? Онда у ред најбољих и одржавајте макар то, кад већ дипломатско-културног престижа немате. Претстављајте ли привредни интерес? Онда рачунамо с вама као са уређеном привредом. Ако то нисте, сав ризик је на вама, ми немамо времена да и то уређујемо, сем ако не пристанете на колонијалне услове кад тражите кредите. Само ако сте првокласни дужници можемо озбиљно да вас узмемо. У противном вам шаљемо спекулантски олош, нека вас превари, друго и не заслужујете. Ваше унутрашње ствари? Да знате да ћемо их искористити само за себе, без икаквих скрупула, гледајте зато да их сами средите.

Нема сентименталности, то треба да знате, поручује Европа са свих пропалих конференција. Рачунајте са нашим егоизмом и браните се сами како знате. Признајемо само јачег, довитљивијег, вештијег, подлијег. Не признајемо слабијег. Равноправност је дипломатска формалност која се одржава у котизацијама за илузионистичке установе као што је Друштво народа. Вашу заосталост узимамо као наш плус. Времена за увиђавност немамо. Тражите правду од нас само ако се та ваша правдица поклапа са нашим великим интересима. Хладно, али тачно. Свега једну молбу има Европа: што мање тешкоћа са ваше стране, зар не видите да нам се цивилизација руши? Зар не видите да нам се социјални поредак заклатио, зар не видите да само ко шта ради од вас великих: ослушкује ноћу и дању брујање „пријатељских“ авиона. Не знамо шта носи ноћ, шта дан. Дакле ако хоћете да се одржите, онда својом снагом, и рачунајте на себе, највише. И запните из све снаге. Време није за снове.

Кратко и јасно.

Први пут, откако је нововремено жив, осећа београдски човек тежину слободе.

Није лако бити слободан ни кад си велики, а камо ли кад си мали и добрим делом дојучерањи роб. Још кад би се све снагом могло постићи, лакше би нам било. Све што смо у историји велико постигли, на снагу смо извели. На снагу и на трпљење. Но овде, у друштву са тим искусним великима, мора се радити финијим инструментима. Тражи се вештина, присебност, мудријаштво веће од мудрости. И нема више из дана у дан, нема отаљавања, него план противу плана, и то не само војнички него и сав остали. Рат под миром, рат привреде, рат културе, и технике и духа.

Аутономни човек

С овим последњим (тојест са духом) стоји готово најгоре. Спољно-политичке тешкоће отаљавамо некако, трговинске пребацујемо на сељака који је ас у трпљењу, у туризму престајемо да будемо неучиви и неспретни и тако даље. Појављујемо се на изложбама и конгресима. Нешто учимо успут, па ће ваљда с временом бити мање мурдарлука. Иде то већ помало. Статистике напретка су ту. Бројеви говоре. Техника ради. Механички напредак је видан. Као што би био видан и другде. Најтежи је став нашег новог слободног човека према самом себи.

Не само према човеку са европског Запада или са Истока, и према самом себи јављаш се сад први пут не као роб, ни као будући слободан човек, него као свој човек, с потребом да будеш и цео човек. Много наједном. Раније је истина наш човек јунаштвом и чојством достигао често да буде цео човек. Али цео слободан човек још није био никад у ово модерно време. Што значи не само према

Турчину јунак на пушци и коцу, не само према Ватикану Хрват-Штросмајер, него сад већ сам по себи, неизазван, треба бити човек. У име своје и у име народа. И без обзира на то да ли ће до неког мегдана доћи. Лако нам је било бити јунак на мегдану. Сад је дошло време чојства без мегдана. Шта дајеш човечанству? Чиме се претстављаш њему и онда кад те нико не пита? Туристичке лепоте Југославије нису твоја заслуга но божја. Тенис и фудбал, па и авион, признаћеш, трице су ван дневних вести. Трице су нарочито према дубокој твојој потреби да и пред самим собом важиш за човека.

Тешко: ниси више члан народа који настаје него оног који мора да се понаша као да је ту; ниси више револуционар који у будућност пројицира своју конструкцију слободе; ниси више ни човек ни народ који чека на себе. Дошло је време да се буде не оно што би се могло бити, него да се буде оно што јеси. И као народ и друштво, и као држава, и као човек. Велика опасност да се почнеш да понашаш тако као да не знаш шта треба учинити са слободом...

А бити човек и бити оно што јеси то је пре свега узети пуну одговорност за своја дела и недела, то је моћи бити увек насамо са својом савешћу, и онда кад те гризе и онда кад ти је мирна, то је смети ићи до краја мисли у потхватима свога срца и свога ума, знати шта хоћеш и шта можеш, знати себе и моћи бити и са собом и над собом.

Бити човек и бити оно што јеси значи моћи одредити прави однос према свима око себе; према ономе ко је до тебе, и онда кад је нижи, и кад је виши, и кад је раван теби. Значи умети давати слободну меру жртве за друге и чувати своје као нешто од чега и други могу имати среће. Умети давати оно чим се уграђујеш у заједницу и бити дубоко њен и онда кад самог себе највише поштујеш.

Бити човек и бити оно што јеси — не може се а да ниси способан да пречишћаваш рачуне и са богом и са ђаволом...

Много наједном. Дедови су ту, истина. Њихове душе и њихова прегнућа у нашој су крви, они нам могу помоћи, ако оне снаге, помоћу којих су они одолевали животним тегобама, признамо као своје. Од онога чиме су они одолевали животу може се узети много за решење. Па ипак остаје да ни на једној генерацији није теже питање висило. Цивилно самоодржање пада нам теже но ратно. А најтеже увек престоници, главном граду живаца и срца отаџбине. Београд није само слика нашег размаха него и мера наших брига.

Помоћ историје

Слободан човек и слободан народ на питање ко си? шта си? не може да покаже грб свога господара, ни дрес свога клуба, ни знак еснафа, ни униформу. Не може да покаже чак ни заставу своје земље јер и она може да буде само етикета, ни име свога краља, јер и оно може да буде само навика. Иза свега тога може да се сакрије празнина и нечовештво. Грбови, заставе, униформа — све је само амблем, а главно је шта стоји иза њих. Као народно, као божије, као човечје.

За модерног човека униформе и дресови само су средство за механичко распознавање. На европским бојиштима завладале су мимикри униформе, боје као гроб што је. Једнаке такорећи униформе, али зато ровови стоје једни против других. Исте марке топови бљују један на другог. Оно што је иза њих има, изгледа, важности. Оно што је иза, даје човеку могућности да од објекта у рову (или у

миру, те две ствари су се сад страховито приближиле) постане субјект. Од послатог у бој постаје носилац боја. Од послатог у мир носилац мира.

Човек је човек само кад је субјект, носилац своје сопствене одговорности која је у исти мах и израз колективне.

Народно није прошло, божије није убијено, човечије није пропало ако се у човеку конкретно остварује, ако није шаблона, ако кроз човека и у њему живи.

Бити Енглеz или Рус већ је само по себи велика ствар, али може бити и никаква. Може значити неко безначајно створење, неког петролејског чиновничкиња, неког лорда-идиота, неког степско зевало или аутоматског бољшевика. Машинице и животињице, а не људе. Хришћанин може значити задушну бабу и калуђера-незналицу. Ништа. Човек може да значи мање од пса или лава. Енглеz, Рус, радник, хришћанин, човек — имају значење само по конкретном остварењу тих начела у живом човеку. Енглества у Енглеzu, Руства у Русу, хришћанства у хришћанину, рада у раднику, човештва у човеку. И мера тог немеханичког остварења је мера значења народа, бога, човека у човеку.

Појам Енглеза и Руса и свег осталог таквог, кад то нешто значи, не може се раздвојити од свега онога што је тај појам изнело над појам скаводневног и ништавног. Ту помажу дедови и историја. Не може се он замислити без Виљема Освајача, Хенрика, Елизабете, без Дрејка, Нелсона, Кромвела, Есекса, Бекона, Шекспира, Лока, Шелија, и хиљаду других. Не може ни без Ивана, Петра, Александра, Кутузова, Пушкина, Гогоља, Достојевског и хиљаду других. Понос, јунаштво, осећање смисла животног, осећање колике-толике немизерности, достојанства живота, помоћ у невољи духу и телу дали су ти преци људима њихове крви и језика, њима најпре, па онда и осталима. Страховита је зависност, судбинска и човечја међузависност живих и

мртвих, садашњих од бивших, будућих од садашњих. Смешно је то звати национализмом и помешати то са освајачким и империјалним циљевима. Смешно је то везати за чисту расу и за искључивост порекла. Или рећи да је све то у данашње време класа и само класа. Замислите човека на неком острву који на питање осталих бродоломника не може да се позове на свога Шекспира ни Гогоља, на своју Викторију или Петра, на свога Нелсона или Кутузова, на свога Лутера или Калвина. Замислите тога човека који би рекао: историју свога народа не знам и не тиче ме се. Ја припадам сталежу матроза и служим капетану „Нормандије“ данас, сутра капетану „Квин Мери“. Садржина моје службе је налог мога претпостављеног. А ако капетана удари капља? Ако посаду умори куга? Шта ћеш ти, као човек, урадити са лађом? Не би знао шта да одговори. А то значи да би они који би с њим остали на осамљеном отоку, морали стално да држе и револвер код себе: човека не можете начинити за један људски век. Он се дуго прави. И праве га многи. Наш стид, наше презање пред злочином, наша служба другоме инспиришу се много на мртвима. Ко нема канала за довођење флуида мртвих у себе, ко нема тога ткања благородних мртвих у себи, треба га се бојати. Тај лакше потеже нож. И организује рат свију противу свих. То ткање, које су историја и њена снага сачинили у човеку, мора да буде живо у њему, чак и онда кад одриче вредност онима који су га створили. Може бити човек ко је у сукобу са својим родитељима. Али не може бити човек који заборави своје родитеље. Апстрактни, биолошки, економски човек је опасан као барут или безначајан као прашина. Ко год је само свој, није ничији.

Живот и подживот

Ту и почиње прво искушење (прво али и последње, како се хоће, јер је кружан ред ствари у историји) — прво искушење београдског човека после 1918: хоће ли се, и колико, ослонити на помоћ отаца коју му они из историје нуде. И, ако хоће, како ће се том помоћи послужити. И још: где, на којој тачци му је та помоћ најпотребнија, где уопште може да је употреби, а где би била излишна. Зна ли уопште, тако као раније, где је најугроженији, одакле му највећа опасност прети, и да ли изнутра из земље, или споља? Да ли из њега самог или од других? Раније је био за себе сигуран... Знао је и шта је живот и шта није живот, шта је прави живот, а шта је лаж. Живот на површини и живот у њему били су једно и исто, стопљени под једним законом. Данас има у београдском човеку живот који је на површини, а који није прави; и прави живот који не излази на површину. Прелазничко двојство.

Споља све то тече. Добронамерни странци утврђују у пропагандним објављивањима да смо огромно напредовали и лупкају нас доброхотно по рамену. Иде та европеизација америчком брзином, можемо при увозу свим најновијим да се користимо. Ако је у питању стил грађански, можемо да преносимо баш и 1935-у, а не 1918-у или 1925-у. Ако је проналазак, можемо да га одмах уведемо јер онај ранији није имао много времена да се одомаћи у земљи. Ако су аутомобили, за час пређемо и на аеродинамичну линију, јуче смо почели и с тим западним артиклом. Мода и вести из Париза стижу к нама данас истом брзином као и у остале градове Европе. Са хигијеном и медицином можемо да касамо у корак, само ако пара имамо. С администрацијом иде мало теже, јер то питање задире и у људе, а не само у ствари. С полити-

ком лакше јер то само клизи поврх људи, али зато с наставом тешко: то је већ сасвим у човеку, дубље, и ту би већ заиста требало да се зна шта да се с младим човеком учини, не као с бројем но као с кандидатом за личност. Ту, на тој тачци, — а има доста таквих тачака — већ је отворен пут за силазак у подживот са површине; ту дослази то тешко буре питања о животном сналажењу човека, а не грађанина по редном броју, дакле прави однос човека и света. Ту је раскршће са кога се иде у два света, остаје у једном или другом, бежи из једног у други. Један: кафане, парламенат, скупштине, банкети, кинематографи, кабинети, салони, удружења, чаршија, клубови, спорт... свуда где тече живот површине, оно што се види, што је кулиса, осветљени подијум. А подживот је у сумраку, па и сасвим у мраку, у сваком случају остављен између тога света, поред, испод. Тај подживот (који је тако често прави а непознати живот и који нема свога ранијег јединства са целим животом) почиње можда у људима кад изађу са чајанки, скупштине, седница, из канцеларија, и кад почну да се приближују тренуцима у којима су сами са собом и кад се намеће опет једно све живље и акутније, све неумољивије и жустрије, све хроничније поређење: да ли сав тај колосек има смисла? Да ли се за ово (а то нешто је данашње, јучерашње, свима познато из новина или из разговора) борио наш човек од 1804 до 1918? Да ли је баш то та правда, њен ритам, њено остварење? Да ли су то људи који треба воде? Да ли тако треба да се врши власт, води црква, ствара друштво? Да ли је то наша мера братства, једнакости, слободе? Да ли је то та права жељена домовина?

Калемегданска питања. Некипут су та питања неправично критичка, јер их поставља човек огорчен због обичне личне неправде, а не због тога што би и он могао другачијим идеалом да поживи. Некипут недостаје свака увиђав-

ност за наше прилике, некипут најмање има права да пита тај који пита. Али зато има много и много њих који питају с правом, а чија се питања не чују; ако се и чују, не налазе одјека, остану погребена у неком тихом значајном разговору који не иде даље, него се исто такав поново рађа и умире између друге двојице. А кад нађу пролаза права питања и прави питачи продру, често се дешава да сутрадан потону, бескрајно незаслужено и болно, али потону, постану дневна вест. Тако се рађа веза подживота која се наставља невидљиво, расте нечујно; стотину безуспешних разговора који су сјединили по два човека стотину пута, хиљадама пута, али се нису везали у круг који непосредно дејствује. Хиљаду питања које многи и многи у самоћи једнако постављају, једнако по унутрашњем праву и једнако по смислу, — али не знају један за другог. Стотину потхвата да се по могућности учини све што је до човека стало, да се на својој парцели наоре колико се може, али потхвата и орања паралелног а не уједињеног. Стотину планова и нацрта — један до другог...

Има један подживот који је прави живот Београда, земље и његовог човека савести, који не долази до израза, који пада у самоће, у глуво време, у немо доба, у слећену гримасу; али не зауставља се ни тај и такав живот, тече под површином. Није стекао право на површину, али се то право таложи и расте. Није осветљен, али просто зато што се његова полутка није према сунцу окренула.

Но и тај подживот београдског човека везан је ипак једним иманентним духовним јединством у настајању, сличним оном јединству које има своје порекло у 1804. И тамо је у његовој души меру ствари и снагу подвига давало поређење између прошлости која се узвисила до пуног смисла и садашњости у којој је смисао закопан, недовољно одређен, недовољно усвојен.

Поглед с Калемегдана сав је пун симболике тога двојства. Мирно шетају по Калемегдану пролазници, а под тим миром су мисли из подживота, код свих који су на тај прави живот способни. Пружа се погледу дивота на све стране, и та дивота мами на самозабрав. А испод тог блеска града који настаје има савест града који настаје. Паркови и заборав смрти горе. А испод ружа напиње се лук новог поређења, новог трагичног осећања живота.

Кад је савест београдског човека будна, поређење ради. А кад савест спава и оно је заборављено. И кад се чини да су ноћ и самоћа безнадежни, рађају се у клици будне савести жеље да се магијом издигне сам од себе, из смисла града, из стила који он намеће и себи и другима, један звоник, висок звоник за звоно на узбуну...

Поређење оно обухвата цео јавни и приватни живот београдског човека и не може да се избегне; питања која се постављају као израз тога поређења везана су једна с другима. И кад су одговори одређени онда је и сигурност животног става београдског човека мање угрожена; но како су одговори пуни неодређености, питања остају отворена, а осећање угрожености расте. Због повезаности духовне кризе, због друштвене младости, све што човек дирне у дилеми је, на раскршћу, на ветрометини: и слобода, и једнакост, и братство, и донесене основе и нова грађења, и оно што је наше и оно што је из Европе. Настајање је пуно нестајања, изграђеност пуна надовезивања, прошлости која чили, садашњости која је поверена сутрашњици. Свуд влада прелазничко нејединство. Нејединство друштва, народа, заједнице, циљева, воља, организација. Свуда неподаргнутост великим циљевима, свуда владавина механичког, посебног, ближег, особеног, ужег, на штету органског, општег, даљег, укупног, ширег.

Осећање угрожености расте. На површини не, јер ту

дневни посао, брзање дана, саобраћајна жустрост, новинске вести које се сурвавају једне преко друге, застиру вољу да се обухвати дан и догађаји под видом битности њихове. И страх. Страх од јаве. Али у дубини осећање угрожености расте неумитно и тражи своје право: да се стварима опет уочи опгледа.

Слобода и неслобода

Београдска повест само је повест жеље за све већом и снажнијом слободом.

Руке које је Београд 1804—1918-е пружао к небу нису руке које траже злато него слободу. Сви који од Београда хоће да начине, у непознавању или мржњи, у властољубљу или рачуну, инструменат за заробљавање ма чије, греше противу најбољег и најчистијег смисла ове вароши. његовог бољег лика, његове праве историје, његовог лепшег човека.

Варош ова (и човек његовог животног сналажења) само се за слободу и борила, не за неко друго благо. Ни да се дочепа злата, ни туђег добра, ни да зароби друге. Србин се борио да би могао бити Србин и хришћанин и свој, да не би био рајетин турски ни империјални колонијалац аустријски, ни вечито нечије средство. Кад је ропство почело значити неку врсту вазалности, он се борио за невазалност; кад је слобода почела личити на какву такву државност европског типа, он се борио за пуну уставност; кад је дотерала до пуне независности Србије, он се борио за слободу браће у ропству. Епоха 1903—1912 значила је највећу постигнуту унутрашњу слободу хомогене Србије. Сразмерно ономе што је била, ономе што је тражила, сразмерно оном на шта се спремила, Србија је у том пе-

риоду постигла највећу слободу. То је била највећа слобода пред највећи подвиг, највећа ширина права пред највећу самодисциплину.

Те слободе сећа се старинац београђанин кад упоређује сад и некад, ту слободу узима и нови београђанин за мерило кад о слободи свога времена размишља. Јер то је била заиста постигнута слобода; у исти мах и највећа постигнута слобода свих југословенских делова. Ни један део то није доживео. Али та је слобода имала и своју историјску сврху, она је оплођавала српску јавност за један још већи напор него што су били дотадањи. У ту слободу народ је унео велику дисциплину свога спремања, обрачуна са Турском, и тој самодисциплини био је подвргнут цео живот, свесно и несвесно.

Пре рата, у том најсрећнијем слободном периоду Србије, Србија је била само партијски подељена. Национални општи циљеви не да су били беспоговорни и јасни у свести и најмањег човека, него су у свести и у срцима горели као буктиње-водиље. Колективно спремање за извршење тих циљева било је јединствено, сигурно и усретсређено. Економски то је још била земља сељака, без праве капиталистичке подвојености и себичности те привреде. Ако је да се гине, знало се зашто; ако је да се плаћа, знало се зашто. И, мање више, сви редови људи знали су то једнаком мером сазнања. Грађанске слободе са напредним европским формулама макар и неподешеним према нашим приликама, нису никада, ни у најрадикалнијој примени левичарских начела и агитација, допуштале да се дискутује у свести са основним светим циљевима ослобођења. У таквим приликама могла је једна примитивна земља да дозволи себи једини необуздани шањени луксуз и негативну страст јавног живота, своје страшно србијанско партизанство. Ако је требало да се никоме не призна ауто-

ритет више од двадесет и четири часа, ако је требало да се смести фамилија а противничка размести и измеси, ако је требало да се покаже шта се од Турака научило при упражњавању власти, ако је требало да се дигне до виртуозности ћатинство и шеретлук, милошевско силништво и сурогат европског парламентаризма — партијски живот давао је обилну слободу за размах свих негативних сила прошлости и садашњости Србије. Партијске страсти нису биле само предах иза личних режима, искрена жеља за европеизацијом и потреба слободе, него у исти мах сцена за оживљавање свих притомљених, уздржаних страсти јавног и приватног живота. Али је поред тога, тај живот распасаних слобода дао једном народу, ситом пашовања, могућности да се и формално осећа с времена на време у демократији, да има осећање о коначној владавини народа, о својој сопственој суверености, непатвореној, да има свој сан о могућној и зарађеној, заслуженој, највећој слободи, и да ту слободу доживљује како зна и може у ситним приликама једне мале средине, без великог стила при употреби те слободе, али ипак да је доживи. Ван тога распуштеног партизанства скорашњих робова и људи притиснутих личним режимима кнежева, границе државе биле су као од гвожђа, погледи мушки уперени на Југ и Запад, органске живе моћи народа устремљене према сигурним циљевима који су били примљени и у срцима пламени до последњег човека. Дипломатија и војска били су једноставни инструменти великих, у основи простих циљева. Србин је био и пуст, али се свог историјског пута није одрекао. Ту је био највећи извор самодисциплине.

После рата настале су велике могућности слободе, али с њима нису ишле у стопу зрелија схватања самодисциплине. Слобода се извргла. Поређења горче. И у тој горчини изгледа онда још више да у поратној слободи нај-

већма уживају они који се њоме користе помоћу партијске или профитерске уцене, као појединци, као група ћара; они који се њоме користе помоћу злоупотребе власти и новца, или који од повике за слободом праве малу политичку рачуницу. А најмање они који поштују туђу и траже исту такву слободу за себе; који су се понадали да устави и закони дају једнаку меру слободе свима у слободној држави; који слободу не сматрају подвалом што води горем заробљавању или кријумчарењу слободе економски јачих.

После рата у земљи је било много слободе за сва увожења и за сваку лудост изнутра; увозили смо политичке програме, рецепте спаса и моделе управе од комуно-републиканских до фашистичких; увозили смо и литературу споља и изнутра, лудовали духовно од дадаизма и надреализма, имали смо све до влашкоуличке фекалне поезије; политичари на власти имали су слободу свих проигравања слободе, политичари ван власти сву слободу деградације; банкарци, профитери свих врста узимали су слободу варања, научници су узимали слободу плагијата, привредници и корисници слободу најужег егоизма. И тако редом, у шареној калеидоскопској слици. Слободу су имали сви греси из давнина, све силе негативних прошлости. И турске и аустро-мађарске, и племенске ситне, и покрајинско-тарабашке. И дилетантизам у управи и експериментисање у уставном, којем год се хоће питању. Слобода вршљања страног и нашег капитала; слобода гажења речи, слобода дневног, политичког и духовног криминала.

А највећа слобода је свакако била у том што је због страшне превласти политике над свим осталим изразима јавности и општости, свако тражио кривца ван себе. Хрватима су криви Срби и обратно; пољопривредницима индустријалци, задругарима трговци, сепаратистима централи-

сти, унитаристима федералци, послодавцима радници, итд. Или, ако се хтелo на најповршнији начин збацити са себе одговорност, онда је просто био крив Београд: хегемониста, реакционар, Прус, насилан, неспособан, себичан, ружан. Крив за све: за сиротињу, аграрну реформу, техничку недораслост, сељачке дугове, корупцију, пореску неједнакост, хрватско питање, — за сва питања уопште.

Људи који су тако избегавали пут савести (све у име слободе) нису могли да прокрче пут једном схватању које би пошло прво од онога ко врши критику и које би место бацања кривице на другога дало места например оваквим полазним закључцима: да је корупција место дирљивих обећања законске казне наишла на неколико вешала спонтано подигнутих, да је сепаратизам место политичких вештака наишао на људе који су за своју идеју спремни да гину, да су диктатуре место на савијене кичме наишле на праве шије и поносне вратове и тако даље, све даље и дубље — било би више слободе. Макар оне слободе коју је имала предратна Србија, то јест изборене, извојеване, дакле заслужене слободе. Једино та зна и за самодисциплину. Јер слобода је нешто што се не добива ни споља ни одозго, она се увек стиче напором, борбом. Неотета, она је и незаслужена. Неизборена, она је туђа. Добивена на поклон, нећеш знати шта да почнеш с њом. Слобода као ферман, као привилегија, као аутономија, као нагодба, то је полуслобода, фиктивна, лажна. Па и њу мораш да браниш, ако нећеш и то мало мрве да изгубиш. Слобода је садржина. Слобода је бити слободан, а не моћи бити слободан. Бити слободан, а не само искоришћавати коњунктуру слободе. Сам одређивати границе своје дисциплине, то је највећа слобода. Не размеђити границе па пустити да слобода улази и излази како она хоће. Слобода није благослов с неба. С неба долази само воља за сло-

бодом, а слобода сама је пењање, стицање, постигнуће, а не поклон, бачен залогај, залутали метеор. Она је таква да никад не може бити коначна, али то је једина оправдана незаситост достојног човека и историјског народа.

Те ствари је негдашња Србија изврсно знала. У поратном шенлучењу заборавило се. У београђана старинца, а и у новог београдског човека зато је јака жалба за јединственом Србијом. Меланхолично осећање у коме слика раније Србије расте, као што су под Турцима расле слике немањићске. Данас Београд и човек београдског животног сналажења није више толико свој, није толико српски, није толико слободан као некад; он је данас својеволјни заробљеник нових великих проблема који су постали његови пре но што је и могао да се одлучи да ли ће их примити или неће. А циљеви су данас далеко тежи и сложене нији, нису ни толико прости ни толико општи као пре. Слободна игра ранијих и надошлих партијских и других разројних нарави нема исто земљиште као пре.

То земљиште данас није тако чврсто и истражено као оно раније Србије. Ту има глиба, мочвари, и другог ручтерена са подземним неучвршћеним наслагама: сепаратизам племенских циљева. Неизвршени социјални део народне револуције. Светске тенденције социјалне револуције. Сукоби аустро-турског наслеђа у установама и људима. Послератна себичност и деморализација нарави. Светски разорни утицаји. Сукоби Истока-Запада у цивилизацији, изнутра и споља. И тако редом.

Покретни, недовољно обезбеђен терен, на коме сад треба да се развију грађанске и опште народне слободе. Покретност тога терена руши уставе, односи моћ плана диктатурама, уназађује демократију, отежава долазак унутрашње слободе коју Београд као првоборац жели. Дилема је велика, зачарани круг, чвор читав. Кажу неки, кад

дође слобода решиће се и та основна покретност земљишта. А други: кад се то учврсти доћи ће највећа слобода, и дата и извојевана. Једни кажу: нећемо слободу као слабост. Други: слобода ће једино донети снагу.

А поређења, међутим, горче.

Братство и небратство

Чежња за ранијом српском хомогеношћу, за уједињеношћу основа и циљева, за јединством по духу и по жртвености, по једнаком осећању непријатеља, за заједницом немеханичком, духовном осећа се у човеку београдског животног сналажења још више под видом братства.

Појам и осећање братства после 1918 оспорени су разликама у менталитету између разних делова, разних крајева наших. На делу, заједничкој сарадњи, осетиле су се разлике између оних наших људи који су дошли испод Византије и Турака и из својих сопствених напора револуционарних, и између оних који су дошли испод утицаја Рима, Европе, Аустрије и прикључили се резултатима народне револуције. А и у тој не много отсечној и не свуда изводљивој подели много има подразлика по томе кад су се поједини крајеви отргли од непријатељске потлачености и како, да ли отвореном ратном борбом или политичком активношћу. Вуку се свуда туђи утицаји и разједињују. Уједињују на парче, разједињују у целини. Доживели су тако своје ментално уједињење у извесном правцу Срби православни из Србије, Црне Горе, Босне и Херцеговине, Војводине, Македоније већ по свом јединству односа према турском завојевачу. Или, нашли су извесно своје јединство по издржаном утицају аустријског периода Срби пречани, Хрвати и Словенци. Прошлости трају по утицају; јединствена жи-

вотна оријентација за будућност још их није надвладала. Братство трпи и од самих разлика међу оним људима и крајевима који су београдско животно сналажење одавна примили; а камоли код оних који су у тој својој животној одлуци скорашњи.

Давнашње су разлике по среди, зато не нестају преко ноћи.

Они који су описивали кретање становништва у централно-револуционарном делу српског народног покрета, указали су довољно на сукобе које су развојно васпитање и различити услови живота донели и у ранијим временима, кад су се досељени или повраћени Срби и остали Југословени уклопили у ток народне борбе. Они који су придолазили у Србију из турских крајева лакше су се прилагођавали; тако досељеници из Херцеговине и Босне, из Јужних крајева (Косова, Метохије), са периферије, из слободне Црне Горе. Другачије је било са онима који су потпали под утицај аустријске грађанске цивилизације, њених економских, правних и културних односа. Менталитетске разлике између Србијанаца и пречана (Срба, Хрвата, Словенаца) београдске оријентације постојале су одувек. Ломећи појединце, то је укрштање схватања деловало иначе благотворно као што су и крвна укрштања с Југа занављала револуционарне снаге Србије. Те разлике постојале су и у Србији Карађорђевој и у доцнијој; оне постоје и данас и дају динамику и нашем језику и нашем унутрашњем уређењу, нашим јавним приликама и схватањима у приватним односима.

Многи су се пречански Срби (интелигенција, дабоме) враћали из Србије и за време Милоша и касније зато што су већ били усисали и грађанску уредност (скоро би човек рекао уљућеност, што није било по среди), прошли кроз јозефинистички утицај просвећености и рационализма, а

сем тога носили у себи помало и реакцију на полицијску државу и на тиранију самодржавну после француске револуције и Наполеона, имали сасвим друге појмове и о државном праву које нису могли, после све преживљене борбе сталежа и привилегисаних редова, идентификовати са правом кнежевим; цивилно-правни појмови исто тако били су им већ римско-правно разрађени, а не нејасни и неодређени. Правно осећање, просвећеност и рационализам носили су, макар и из треће руке, више но Срби из Србије, носили уз то у једном калупу примљеном са стране и зато су се теже растајали од њега јер им је био не органски део развитка, него модел у који су се вештачки калупили. Теже су зато подносили самовољу и деспотизам Милошев (и доцнијих Милоша) него што су то подносили Срби из Србије, навикли на још тежу самовољу турску; теже подносили и непросвећеност прилика јер су живели у поређењу са Аустријом, а Србијанци у поређењу са Турском; теже су подносили несрећеност приватно-правних односа него Србијанци који за ту срећеност под Турцима нису знали, сем по остатку својих права у збегу. „Доносећи своје особине, свој менталитет и своје погледе на Србију и народ у њој — каже Т. Ђорђевић за време кнеза Милоша — они нису били много у вољи примитивним, али крутим, трезвеним и природним Србијанцима. Будући уз то еластични и умешни, они су брзо успевали у својим каријерама и изазвали ненавист Србијанаца, који су сматрали да су звања и каријере њихова привилегија”.

Та карактеристика, уз измењене услове, психолошки стоји и данас у погледу разлика источног и западног човека београдске животне оријентације.

Разлике цивилној искуства

Пречани, (западни тип, свеједно кога племена) који су дошли са апстрактном начелношћу и рационалном идејношћу у Београд, односно у послератну сарадњу са источним типом београдске оријентације, нису конкретне доживели предратни политички Београд него само национални; нису се с Београдом стопили кроз свакодневицу него кроз идеју која им је била од давнине заједничка. Нису доживели прегоњења у официрским групацијама, нису доживели дворске и камарилске интриге, нису навикли на партизанска зла, оштру уставну борбу, на личне режиме и управне смене раније Србије. Нису навикли на менталитет политичког разрачунавања и фамилијаштва које се развило у Србији, оној Србији која је у великим линијама слободе и самосталности била највећма своја, али која је исто тако по развијености политичких порока била највећма своја. Национални пречанин, ако је упражњавао цинизам задњих мисли или мучке подвале — он је то политички упражњавао према Аустрији и Мађарској, а Србијанац према својој партијској противнику. После рата та се игра механички наставила и изазвала један од оних интерно значајних неспоразума пречанско-србијанских каквих је у методама политичке борбе и међусобног јавног и приватног сналажења било тако много после ослобођења. Партијски декларисаног пречанина србијански партизан гледао је истим оком као и свог ранијег противника, србијанског партизана. Пречанин, који је своју национално-политичку оријентацију пренео и на терен партијске политике, и унео у њу много резервоара свога апстрактног ишчекивања и идеалистичког рационализма, нашао се погођен тим методама које су му изгледале неподесне за његово велико време. На том раскршћу менталитета увређен је у понос

и најбољим осећањима пречанин и одметнуо се у поповање и критицизам без краја; а Србијанац, погођен том надмоћношћу без стечене заслуге, која не издржава поређење његових жртава, осећа се одбијен и понижен тим туторисањем иза којег неповерљиво слуги аустријанштину.

Са Србијанца је уз то после рата скинут, нешто вештачки, свесном политиком противника, нешто због његове сопствене кривице, ореол који је с правом имао као ратник и подвижник у балканском и светском рату. И Срби пречани, и остали Југословени београдске оријентације, из своје море, из своје магле очекивања спаса, из своје романтике ослободилачког заноса, из своје затечености догађајима, створили су од реалног ратника Србије тип по потреби своје маште. Неко је од њега захтео да буде херој и у цивили, неко је од њега захтео да буде исто такав администратор као и ратник, да исто тако жртвује себе у миру као и у рату, и да сачува уопште све особине које је пречанска западна машта о њему као о свом бољем изразу исковала. Ван рата међутим он се обрео обичан човек као и други што су; мањи свакако и пред самим собом но што је био у рату, јер више нема оне тешке потребе која га је гонила да живи преко своје снаге и преко обичне мере. Малограђанин и сељак, пун наслеђених мана и порока једне мучне политичке прошлости која је све мања што је слабије деловање велике идеје водиле; човек из средине која је била мала као и свагде где је мала, уз то човек који деценијама није право стигао, у маси, да се богзна колико брине о себи као мирном грађанину, и који сад, чим је дочекао такоређи први пут после сто година да се обрадује просперитету личном, ужем, жури да ту бригу збрине, да стигне где је пропустио не само он него можда и његов деда, и да искористи што се искористити може. Сва разлика је у том што се таква трка

за просперитетом уже себичности у такозваном великом европском свету ради са много више организованости и смишљености, са изгледом далеко мање бруталним а са ефективношћу много сигурнијом и снажнијом. Себичност код модерног западног човека је насмејана, уљуђенија, није сељачка. Насмејаност препредена у пословима, префињеније подвалациска; рат стицања врши се с маском и с увијеним цинизмом, са тактом израђеним, рафинованим, са заслађеним манирима. Стицалачки и власнички жар нашег човека с Истока је у примитивном руху. Он испада сух, хладан и бруталан онда кад мисли да је само послован, једноставан и природан. Кад је међутим у питању благородни тип, онда му се због природног тока сплемености, због супериорне органске равнотеже духовне културе и природних особина, тешко могу принети поређења са однегованим, васпитаним али начињеним типом нашег западног човека, било Србина, било Хрвата или Словенца.

Србијанац често претерује у својој сировости и природности млађег грађанина, замењујући отвореност са крутошћу, јасноћу истине са „стварним“ тојест опорим гледањем. Србијанац искрено мрзи позу и театарност; то је дубоко понео из ратова у којима се без позе умирало. Толико је то јако код њега да губи смисао за стилизацију не само патетичног и величанственог, него и за стилизацију у обичном животу и обичном реду. Његов малограђански интелегент недовршеног типа има цинизам који није зачињен, а опхођење му је штуро. Губи често смисао за учтивост и топлије понашање према човеку, из одвратности према пози и маниру, али и због ненеговања таквих форми; од Турака је навикао на преозбиљност, мучаљивост и невеселу мркост, намрштеност. Има тога и у другим крајевима нашим. Та исклесена туга и та надмушко озбиљ-

ност наших типова, чије је порекло најбоље закључивати по народној песми, кад је примењена у дневном грађанском животу, губи своје болно казивање о судбини, излази из свог јуначког оквира и постаје неупотребљива и одбијајућа.

У грађанском напредовању, у периферијском подражавању западног грађанства, пречанин је отскочио за коју генерацију унапред али је зато претрпео јаку инфилтрацију аустро-мађарског духа који је Европа из треће руке.

Западни градски интелегент живео је у дотеранијим приликама, од куће и калдрме почев, до суда и цркве. Његов град није знао за ратове, његова егзистенција развија се нормално у породици и у друштву. Он је навикао на разрађенију друштвеност, на читаонице, ватрогасна и певачка друштва, на патриотизам кроз песму и декларацију, на пасивну резистенцију и привидну активност. То све човека из Србије ужасава својом разливеношћу, патетиком и театралношћу. Питоми ресторани и средњеевропске кафане, поздрављања и титуле, поштовање старијег и угледнијег, прецизност пословна, стандард одевача и куће, оно једном речју што се „ради или не ради“, што се „пристоји или не пристоји“. Али на некој импровизованој проби нагона у њему као да животни пулс нације не бије тако силовито као у источном типу, жртвеност и пријањање уз последње конзеквенције борбе нису тако изоштрене, резонувања и схватања о основним проблемима прилично у магли, ни бистро, ни отсечно, ни одлучно... Ту се негује љубазност али љубазност која често прелази у манир, не излази из дубљег схватања човечности, љубазност која је само у провинцијској питомини безбрижног малограђанства стечена добрим уљуљканим животом, и која може да нервира јер се одваја од мушке линије ширег народног искуства.

Вид братства по тим и сличним разликама извргао се у пребацавање о том ко је гори.

Једнакост и неједнакост

У осећању слободе сметају нам негативне силе прошлости; у братству нас разједињује различитост робовања. А исто тако нам смета и у осећању једнакости то што смо имали разне неједнаке господаре над собом. Јер највећа наша разлика је разлика у колективном искуству животном које формира основу става према животу и свету, које ствара карактер човека и колектива, изналази методе за сналажење у животу, дакле оно што је битно за одношење према циљевима у животу, и жртвама и напорима који се улажу за остварење тих циљева.

Да су нешто, којом срећом, Турци ишли више на Запад но на Север, ми бисмо данас имали много лакши посао унутрашњег сналажења. Никад се не бисмо толико разликовали у основном ставу гледања на државу и заједницу, као што се сада разликују источни и западни наш човек. За пробужену народну свест Хрвата та ранија туђа држава била је непријатељска и крива за све. За будну свест Срба Србија је била као држава извор снаге и залога будућности. О тој психолошкој, али механичкој разлици става, која се задржала и после 1918, много је говорено, и њом је тумачен многи апстинентски и негативни став Хрвата.

Ту би сад могла доћи читава поглавља колективне психологије о наслеђу примљене Европе, аустријског правног поретка, о методици државо-правне борбе. Но најважнија је баш разлика која је испод ових: разлика у искуству, у полазној тачци искуства у XIX веку, веку буђења народне свести у источном и западном делу. Мера тога искуства даје највеће карактерне и психолошке разлике.

Човек београдске животне оријентације пошао је у XIX век и кроз њега прошао у великој борби која је била претежно борба прса у прса и пуна очајног гињења, и продужила се таква, у све страховитијој сразмери до 1918. Највеће жртве су дали при том они крајеви који су се први зрело решили на то гињење, који су свесно учествовали у том крвавом процесу. То су Србија, Црна Гора, Херцеговина и Босна, Војводина и Срем, Јужна Србија. Што више према Западу гињења је све мање, процес хроничне борбе све слабије пулсира и претвара се више у државоправну и културну борбу. Отуда су носиоци одређене и непомирљиве београдске животне оријентације из оних крајева у исти мах и носиоци врло скупог, али потребног искуства које је активно, радикално и крваво, док је у западним крајевима пасивније, посредно, обилазно и политичко-правно. Те две мере искуства разликују се већ по својој полазној тачци. Почетком четрдесетих година прошлог века источни човек већ има за леђима неколико крвавих великих устанака, док се у западном делу, без икаквих оружаных борби и без жртава, тек постављају захтеви против мађарског језика а за народни, и почиње се с илиризмом. Разлика у полазној тачци формирања колективног карактера је огромна и значајна за течење искуства које ће се с том почетном разликом у искуству продужити све до 1918. Отворена борба прса у прса, где се све ставља на коцку, формира мушке ратничке и животне особине. Наш источни човек је, не из повести као реминисценције и повељама изражене, него из сопственог ратничког, политичког, друштвеног, душевног искуства које се родило на одређеном канкретном подвигу, из колективном сукобу са светом око себе и у себи, засновао своје одржање. Наш западни човек је издржавао борбу заобилазну, пуну ступица и замки, борбу у којој су непријатељи покушавали да

га онеспособе перфиднијим средствима, отровима разне врсте који делују и на свест и на срце. У тој борби он је и сам добио другачији колективни карактер самоодбране, који је био у пасивној отпорности, у прикривању, у подземној довитљивој борби у којој није било много гињења, али много привидне победе и не приметног отступања. (Тај преглед искуства, по мерику гињења, пружа приложена табела гињења).

Мушко гињење, отворена борба са Турском и Аустријом, непрестано бављење на границама „бити ил не бити“, крајње жртве у балканском и светском рату дали су колективном карактеру источног човека београдске животне оријентације (Србину и Хрвату) изграђеност која има свој темељ у непосредном мучном активном искуству; искуству живих тела и одераних живаца; искуству никлом из непрестаног процепа; искуству сиромашног и храброг човека, оног који даје колико има до краја своје снаге да да. То није било искуство високе животне методологије, префињено и истанчано искуство које се стиче дугим упражњавањем духовне или светске власти, него грубо и тешко сазнање од јуче и од давнине, многих јуче, и далеких давнина, скупо плаћено, без предаха стицано. Израђено само изнутра у карактеру, али још непретворено у свесни систем. Нерационализовано, нестилизовано. Дубоко, и као извор животног сналажења, и као отпор према свим искушењима. Неосетно, испод свих дневних догађаја који су давали понекад и ситан и назадан и бесмислен вид стварима на површини, створена је етика тога искуства која не делује разумом и његовим средствима него кроз нагон. То је етика човека спремна на жртву, етика јаког човека, способног на самопрегор до велике мере. Та је етика начинила источног човека београдског животног сналажења победни-

Табела гињења за ци

Србија	Црна Гора и Бока	Херцеговина и Босна	Војводина и Срем
1804 против Турска	1806 против Француза		1806 буна
1813 "	1809 Турска		
1815 "	1812 "	против	против
1848 Аустрије (Шупљикац)	1852 "	1852 Турска	1848 Мађара
1877 Турске (рат)	1856 "	1857 "	
1878 Турске (рат)	1862 "	1861 "	
1885 Бугара (рат)	1876 Турска (рат)	1876 "	1876 Добров. са Србијом
	1881 (Бока) Аустрије	1878 Аустрије	
1912 Турске (рат)	1912 Турска (рат)		1912 Добров. са Србијом
1913 Бугара	1913 Бугара (рат)		
1914 Аустрије (рат)	1914 Аустрије (рат)	1914 Добро- вољци са Ср- бијом, остали	1914 Добров. и срем, „веле- издајници“ са
Немаца Бугара Турска	Немаца Бугара Турска	механички под Аустријом	Србијом, оста- ли механички под Аустријом

* Активни покрети, буне, устаници и ратови у којима је било гињења у већој мери. Наполеонски ратови искључени јер нису били значајни за народну револуцију као непосредна акција, сем у Црној Гори и Дубровнику где је било отпора у корист самосталности и слободе.

Србија је у балканским ратовима и у Светском рату изгубила: око 1,500.000 људи.

ком од 1918. Та етика је у дну његових захтева за једнакошћу после 1918; али не за једнакошћу која би пренебрегла оно што је неодвојиво од ње: једнакост кроз изједначење у жртви. У противном нема изједначења између источног и западног човека београдске животне оријентације.

љеве народне револуције*

Јужна Србија	Хрватска и Славошја	Далмација	Словенија
	противу 1848 Мађара		
од 1877 Чет- ничка акција противу Ту- рака и Бугара	нема гињесња	нема гињесња	нема гињесња
1914 са Срби- јом	1914 Добров. и велензд. са Србијом, оста- ли и механички и свесно са Аустријом	1914 Нешто добров. са Ср- бијом, остали са Аустријом, и механички и свесно	1914 Нешто добров. са Ср- бијом, остали са Аустријом, и механички и свесно

Жива Србија

У часу највеће победе јавља се жалба за Србијом.

Кад београдски човек, источни тип као победник, по-
казује своју највишу меру самозатајења, кад жртвује са-
мосталност Србије, име државе, име Србина, почиње да
се рађа у њему његово највеће досадање искушење: да
ли та највиша жртва није била узалудна кад може да буде
и несхваћена?

Све што је било раније било је дело човека у жесто-
кој борби и ту је највећи самопрегор био јуначки природан,
изазван жестином боја. Али самоодрицање са Србијом
није извршено ни у битци, ни у гладовању. Имати своју

средњовековну, потпуно суверену, никаквим оквирима и саживотом с другима неограничену државу, изгубити је, после стотинама година спремати њено враћање, вратити је заиста, па одмах, у истом часу, наћи вишу идеју због које ће се резултати борбе жртвовати: то може бити џиновска снага и сјајно историјско надахнуће, а може исто тако бити и катастрофална слабост, агонични претешки замор. Највећи доказ моћи прегнућа и кобна историјска промашеност. Да ли је у тим часовима човек најактивније београдске оријентације био са историјом или против ње? Победничко провиђење или болест воље?

Што је ова дилема већа у човеку, што је дневни догађаји више трују, расте све више и осећање угрожености. Београдски човек враћа се у недоумици на самог себе и у правом подживоту свом, који не излази на површину до у чудним ћутањима или у самозаборавном осмеху, мисли своје мисли побуне на судбу у мучном монологу који је сродан његовим најтежим ратним дилемама: „Србија постоји. Она није знак, символ, није везана за постојање кроз уговоре, форму, фермане, нагодбе. Она се слободно предала Југославији, али она је народ српски који није ничијом милошћу дошао на свет него се из своје љуске родио, показао и доказао своју крваву независност од решења дипломатских столова. Српско име? Одавна, већ стотинама година није фикција, ни ознака народа који не зна себе, који не може да у историји потврди свој разлог постојања. Државност Србије? Била је реална, била је постигнуће и слободе и реда, била је враћање на посао културе, на поштовање човештва изнова. Пуковске заставе? У светилишту су, нису у музеју, биле су стварно у оној борби којој су намењене, туда су их пукови пронели, пукови који су знали зашто дају себе, а зашто заставу не дају. Ко то може отети? Ко те ствари може уништити? Ако

сам их са сузама поклонио Југославији, оне нису престале бити моје. Србија постоји у мени. Нисам дао Србију у замену за Југославију, него сам најбољим садржинама Србије испунио Југославију.

Име, држава, заставе нису дати ни за шта друго но да се њима, тим великим садржинама, најбољим садржинама испуни нова шира заједница, али народна заједница и заиста заједница. Да се новом стегу да крв, сок, искуство и престиж, достојанство, част која је под старим заставама скупљена. Дао сам их под условом да добијем и од Хрвата и од Словенаца њихов најбољи удео. Све што они могу дати. Истом природношћу нека и они иду до краја на том путу. Нисам ни своју крв, ни своје победе израчунао у цифрама и не тражим ни њихов принос у цифрама. Нека је и тако да најстарији брат повуче и највише од терета. Али своје давање ни у историји ни у садашњости нисам замислио као етику којој насупрот сме да стоји смишљена или нагонска себичност. Навикао сам и на подвалу и на зулум, али од Турака и од Аустрије — не од браће. Имам сачуване живце да издржим дуго док се они не снађу, али ако баш мора бити ја ћу се вратити на Србију, ја имам на шта да се вратим."

У хиљаду варијаната, мукло, држећи се своје етике жртве, али дубоко узбуђен неразумевањем које око њега расте, мисли ове своје калемегданске мисли београдски човек. А време иде, поређења горче, а монолог се тешко наставља:

„А то што ме набеђујеш да сам јачи и хегемониста и да имам много више власти но ти, брате са Запада, то је делом отуда што се та власт наставља из Србије која је била своја и ничија више. Не могу да се одрекнем и последњег конца своје сигурности (ма како не био задовољан са онима који у име моје тај конач стварно држе,

јуче, данас, сутра), не могу да се одрекнем док ми не даш јемство да твоја себичност неће расти у сразмери мога одрицања. То јемство дај некако, па ћу поделити с тобом власт равномерно, не поделити него уступити ти је сасвим, с тобом заједно обрачунати се с онима који су нам криви, али не само у твоје име, него заједнички, са заједничком одговорношћу, пуном и препуном. Дај ми етику твоје лекције о цивилном животу, о твојој бољој спремности за њ, о твојој већој бризи, бољој бризи, савеснијој бризи за заједничку кућу, — лекцију, али такву која ће по својој несебичности бити равна моме одрицању. То ситно с површине лако ћемо отпрашити, то из дневне политике, то профитерско, само да чујем реч која ће ме убедити да ти је стало до заједничких циљева као и мени, више но мени — сигурно, нераздвајно, у животу и смрти, неприкосновено заједничких. Не мисли потајне мисли, не жмиркај на сунцу, не поверавај се месецу. Кад је да се дробе ти ћутиш, кад је да се удари — ти из потаје, кад је да се куса — окрећеш леђа. За то ја нисам дао Србију. Ко си? Шта си? Мој ли си и наш балкански или само свој, одречни човече са Запада?"

У хиљаду варијаната. Нерви слушају, али увреда изнутра тиња. И враћа питање: победа или слабост?

Мртва Аустрија

Осећање угрожености београдског источног човека од хрватског питања не долази од Хрвата као Хрвата. Тежња Хрвата за одвојеном управом не би никада погодила Београд. Он је погођен тиме што у хрватском комплексу осећа како делују силе које од Хрвата праве своје средство, с којима се наши људи са Запада удружују против самих

себе. Силе прошлости и садашњости. Противне учвршћењу београдског животног сналажења. Међу њима није хрватска државност, хрватска аутономија; иако долази доцкан и у невреме, источни човек би нашао разумевања и за то кад би било само то. Међутим ту је, као непријатељ при-тајен, хрватски највише, а самим тим и српски, усисани отров из прошлости, аустријски токсин.

Остао је као кужност која се само са здравим новим поколењима губи из крви, заптивен и потсвесан већ, али не и умртвљен, стари дух ненародне, протународне, хабзбуршки-себичне, форгачевски надмене Аустрије из последњих гадних година пред смрт, која је страшно мрзела и презирала Србију, Србе и Хрвате као крвне непријатеље, која се својим изврсним административним и политичким перфидијама борила против београдске оријентације међу нашим западним људима. Сејала је мржњу и кроз политику и злоупотребом цркве, ширила антибеоградску резерву систематском демонијом прокушаних средстава, одвајала западног југословенског човека од про-београдске мисли. Ту јој је помогао, макар и у остацима свога утицаја, феудалац и племић хрватски (угарски) који је у себи носио, макар и из десете руке, оријентацију западно-европску, дакле презриво антибалканску, оријентацију хабзбуршку дакле антиисточну, оријентацију антидемократску, антисељачку, камарилску или феудно-господску. Од ње је трпео несвесно и онда кад је био добар Хрват. Ту би се надовезала и читава болест правичарства, надмудривања у формулама о празицама краљевства према Мађарима. Али много опаснији је аустроидни тип малограђана, пургера из варошице, у великој мери дошљака, похрваћеног полустранца, са његовим дериватима франковца, типичног непријатеља београдске оријентације. Из њега се рекрутује послератна емиграција, с њим имају

везе ц. и кр. камаради из Беча; његов мали дух најбоља је њива за подривање Београда које из праваштва, али много више из Беча и Пеште води порекло. То је тај похрваћени малограђанин страног типа, у основи експлоататор свога сељака, који с тим сељаком експериментише у име циљева који су му остали као таман негативан комплекс, нанесен мутним талогом Аустрије на периферији. Отсев Беча и Пеште кроз десету руку, тај тип, одраз ни мало витешки, ни стилски. Заједничко тима људима није хрватство као самосталан и изграђен израз човештва једног народа, него првенствено један негативан став према смеровима српске народне револуције, према читавом новом покрету пробуденог човека са Балкана који стиче слободу ван оквира аустромађарских на које су они навикли, који руши те оквире и ослобођава и хрватског сељака. Нису се наши научници довољно бавили миграцијом страног елемента у Хрватској да би се проучавањем порекла породица утврдио корен многих који по нашим хрватским варошима и варошицама воде пресудну реч у јавном животу, који ту реч морално помажу и финансирају и који своје деловање покушавају да пребаце и у самосвојно хрватско село. Карађорђева Србија не би била тако отпорна да није примила читаву бујицу насељеника и њихових укрштаја из најчистијих српских крајева. Противно томе хрватски северни крајеви, који претстављају и у XIX веку и после рата духовни центар хрватског покрета, доживели су огроман и поразно утицајан ментални прилив Немаца, Мађара, Чеха и других добоглица и корисника аустроидних, који нису остали при својој народности него су се параситарно угнездили у хрватске крајеве, психологијом парасита ушли у живот Хрвата и постали врло често од замашног утицаја у јавном животу Хрвата. Од њих су и франковство и сличне појаве добиле главну жицу, јако различиту по боји и по

психолошким основама од коренитог старчевићанства. Они и данас стоје непомирљиво на антибеоградској оријентацији. Њихов се став не изражава толико у стварној потврди хрватског национализма и хрватске политичке самосталности колико у бежању од Београда, у кидану са Београдом. Свака афера, сваки недостатак администрације, сваки политички или новчарски спекулант који се дочепа утицаја, сваки промашени политички потез из центра добар им је изговор за рад који врше као носиоци психозе, као замечати неспоразума. Ти људи у ствари мисле да је боље бити и под Италијом, и под Аустријом и под Мађарском, сести тамо на туђу али готову цивилизацију и правни ред него с Београдом мучити се на стварању самосталних слобода и политичких форми које неће значити међусобну експлоатацију, ни племенску ни сталешку, ни кликашку. Између њих и хрватског сељаштва постоји само привремени политички мост којим они желе да се вежу за циљеве тога сељаштва као за своју моторну снагу, да би у првој прилици ту моторну снагу привели у ропство једног од бивших господара или нових западних суседа.

Све оно што се о хрватском питању може из политике, новина, историје сазнати, (а све је то мало) источни човек се трудио да сазна. Укриомчарени утицај мртве Аустрије нико није још мерио и просечни београдски човек стоји зато сваки час пред загонетком. И кад наиђе, нарочито Србијанац, на психологију те врсте, у стању је да је због непознавања замени са хрватском психологијом самом по себи. Ту онда почиње и дубље неразумеваше које се свршава или у чуђењу и крштењу или у одвратности. У одвратности на памфлетерско незадовољство улице, на керестинаштво или на ментално саучесништво марсељско; али највише у ужаснутости на саму помисао да власт Аустрије или неке хабзбуршке аветињске Средње Европе и

данас, после страшног искуства стеченог у народној револуцији, после јасног опредељења већине народа у односу на период 1804—1918, да та демонска отровна власт може да над душама буде толика, и то у часовима који бљују опасност за опстанак мира. С друге стране оно што га забрињује то је да на западној страни нигде самокритике не види; западни наш човек бежи од самокритике, бежи ван себе, и за све му је други неко крив. И човеку са старијим самосталним искуством чини се да нешто није у реду тамо где се узроци незадовољства толико траже ван себе. Ко толико своју унутрашњост прецењује мора бити да је више нечији но свој, тако му се забринутом чини. Источни човек гледа у лице и својим гресима и навикао је да пође у критици и од себе, види дакле и своје грешке које су један повод за незадовољство Хрвата, али осећа и колико је то само повод, а колико испод тог повода има накупљеног из давнине, Аустријом и мучном неизраженом повешћу наталоженог животног трпљења, животне неоријентације, осећања потиштености, инфериорити-комплекса, животног неспоразума који у неурози куља на сваки најмањи узрок.

Одмах се у њему јавља прибирање као пред напад. То прибирање нема свог правог израза у политици, ни у организацији јавног живота, али у душама постоји у облику једне реплике која се лако вади из духовних основа. У хиљаду варијација, на ову сталну тему:

Београд је геополитички кључ одбране Српства, централно-источног дела Југославије. Из Рашке и Зете, из Метохије и са Косова, из Херцеговине, Војводине, Црне Горе струји потарда његове оријентације у свету. Повремени израз ове оријентације није увек браћен довољно убедљивим ставом и најподеснијим средствима. Али одустајања од те оријентације нема, не може бити, ма како се кри-

тички и сами Срби односили према повременом изразу те оријентације у политици, у економији, у дневном моралу. И, ако нема Србије и Српства без Београда, онда нема ни Југославије без Српства. А ван Југославије не може се, — тако осећа београдски човек, — одржати ни Хрватство. Ослони ли се на снаге које су противне смеровима српске револуције, народ Хрвата мора код прве катаклизме постати дефинитиван роб. Србима остаје, и ослабљенима, могућност саживота са Бугарима с којима имају ближе сродство по православљу, по подтурској прошлости и по заједничком интересу одбране моравско-вардарског пута. Са противном оријентацијом Хрватима би остао само живот робова на немачком коридору Берлин—Сушак или на зони власти Рим—Будимпешта. Ко год пође на Солун наћиће здружене Србо-Бугаре у одбрани артерија и плућа; и Рим може рачунати да ће бити снажно сачекан ако буде хтео да закорачи даље на Балкан преко Албаније. Питање хрватско са овог становишта постаје питање: да ли ће се Хрвати оријентисати према Балкану, што значи за дефинитивну београдску оријентацију. Цена тог дефинитивног корака је при том споредна...

Тако реагира у нагону типични човек београдске оријентације тврдом јасношћу, али то није његово најтеже осећање угрожености, његова највећа загонетка. Има и већа. Као што осећа да ће детурцизација српског, источног јавног живота у установама и методама доћи сама по себи, као ствар механичка, која се одржава по снази остатка, тако му се чини да ће ментална деаустризација доћи сама по себи под притиском здравијег схватања хрватског сељаштва, јер је и то ствар механичка, која делује по снази остатка, а не прилива се више или само вештачким путем.

Друга снага на чије методе он није навикао и с којом није имао много посла досада, то је ватиканско делање као делање световне (не религиозне) силе.

Велика раскрсница

Две велике аутономне синтетичне духовне снаге делују од 1918 у Југославији; две снаге израсле у органском процесу из самих себе, већ формиране у својим стремљењима, разнородне и по циљевима, и по старости и по моћи. Од њиховог споразума или неспоразума много зависи судбина земље. Обе имају свој аутодинамизам, иако је једна дубоко револуционарна, а друга дубоко конзервативна. То су српска народна револуција у своме настављању и последицама, а друга је католичка црква као светска духовна власт. Једна је израз животне отпорности српског народа и васкрснула је нову српску и југословенску државу, такорећи ни из чега, само сопственом снагом; друга је стара светска сила која кроз векове иде за својим устављањем и проширењем. Два похода, која могу да иду и у заједници и у опречности један с другим. У земљи не стоје насупрот једна другој, као две снаге са особеним циљевима, католичка и православна вера. Кад су у опреци — а то не мора бити по некој природној нужди — једна према другој стоје силе народне револуције и светска власт католичке цркве. Вере нису у сукобу, ни цркве као изрази духовне моћи. Тек са тежњом цркве за световно-политичким утицајем почиње могућност сукоба.

Данас се може коначно рећи да је православна светосавска црква била увек само облик српског народног живота. Она се потпуно подредила духовној служби српског народа; она је кроз своје хришћанство израз српског

народног духа; она је с тим народом срасла и ван њега и његових циљева она такођећи и не постоји. Она је кроз православље саставни део његове душевности, база његове демократичности, погледа на свет, животног схватања. Православна црква нашла је пун разлог постојања у таквој својој народној функцији; она је у часовима, кад народ није имао ни државности ни икаквих других атрибута слободе, била замена, носилац и садржина те државности и слободе. Била онај део народне заједнице кроз који је народ омогућио своје трајање. Православна светосавска црква никад није стајала над народом, поред њега, противу њега; а исто се тако никоме није натурала, ни као црква ни као вера. Никад није била ни активно а камо ли агресивно мисионарска; никад није била фанатична, нити је у име Христа икога спаљивала или као таква ратовала. Екуменски карактер, империјални карактер православља, који су Византија и Грчка у својим царstvовањима имале, Свети Сава је свео на одржање духа православља кроз српски народ и везао аутокефалну судбину цркве за судбину свога народа. Тај значај народни остао јој је. И у новој српској држави (од 1804) она је више остала с народом но што је покушала да спроведе свој утицај кроз државу.

Томе насупрот, по своме унутрашњем бићу, католичка црква није само екуменска као духовна власт, него и интернационална као светска сила. Сем тога је свуда, опет по бићу своме, мисионарна, активна и борбена, била и остала. Њој је одувек било потребно, у извршењу папинске заветне мисли, да за спас душе који проповеда, добије што више терена, материјалне моћи и политичког утицаја. Она је светска сила и има као таква своје особене циљеве духовно-светске надмоћи; њен политички однос према државама и нацијама је другачији но ма које друге цркве. Она је по бићу своме империјална, изнад-народна, уз-или

против народна, по потреби своје особене политике која има самосталне циљеве. По самој својој основи она народе, капитал, оружану снагу, политичке и друштвене установе сматра као средство за извршење својих циљева који могу свакако да буду, *in ultima linea — ad maiorem Dei gloriam*.

Уз циљеве хрватског национализма она је тек у последње време, после пада Аустрије. С напредном предратном омладином није била, са праваштвом само донекле. Тек кад је, после слома једне велике про-католичке силе, каква је била Аустрија, увидела да Хрвати могу да постану носиоци католичке борбе, ма и само посредно, почела је да помаже, изванредно истанчаним методама свога старог вековног искуства, хрватски сепаратизам. Талијански кардинали Ватикана ишли су увек над дневном политиком, а помоћу ње, и за својим про-хабзбурговским, про-бурбонским ојачањима. И на тој линији сматрају за потребно да подгревају на свој начин хрватски сепаратизам нарочито у оним деловима његовим који се психолошки ослањају на старе везе с Бечом, католичком Средњом Европом, и њеним католичким антибалканством. При том је национално хрватство и свесно и несвесно интернационално средство католичке црквено-политичке афирмације у Средњој Европи.

Паралелно дејствују органским својим снагама, са неједнаким животним методама, са неједнаким циљевима, бар у садашњости, — идеја народне револуције 1804—1918 и све оне снаге које су из народа ту оријентацију могле, — с једне стране, а с друге стране католичка црква (— не вера, још једном нека је подвучено —) као израз ватиканских особених тежњи, у делимичном дејству преко хрватског сепаратизма и словеначког аутономизма, као повременим и подређеним, али употребљивим инструментима. Источном човеку београдске оријентације зато изгледа

да хрватски народ не решава сам свој однос према Србима и Југославији. У своме позном и накнадном буђењу племенске свести хрватски народ као да не може самостално да делује, ма да је у негативном ставу према Београду постигао велику хомогеност. Хрватски народ има неколико секунданата који га у том дуелу помажу, свакако јачи партнери од њега самог. Ватикански секундант уплиће се у борбу колико он хоће, мером која њему приличи, често снажније но што би и сам хрватски дуелант хтео....

Човеку београдског источног типа добро је позната тешка и неравна борба са Турчином и Аустријом. Он је пронашао добра оруђа за ту борбу. Борба са политичко-клерикалним Римом за њега је нежељена и наметнута, нова и непозната, потпуно непозната, нарочито у свом унутрашњем облику. Осећа да ту ни толеранција, ни либерализам, ни сила нису подесни ни довољни. И оно што је главно: осећа да тај свој сложени унутрашњи однос не може средити без масовног учешћа Хрвата; да заправо он, сам по себи, и не би имао разлога да се у ту борбу упушта, а и кад би се упустио не би је могао успешно водити, немајући ни попришта, ни оружја за њу. Осећа да је то заправо првенствено хрватски проблем. Био и раније и сад је. Осећа да Хрвати (западни човек), ако до своје модерне аутоафирмације хоће да дођу кроз Југославију, и да ту раде и живе у заједници са Србима, морају пре свега да својом сопственом снагом и за свој рачун неутралишу утицај Ватикана т. ј. његових супер-националних особених циљева, а да кршћанство и хришћанство при том остану нетакнути. То Срби (источни човек) не могу учинити. Они хоће да постоје кроз Југославију и за њу, према томе са Хрватима, — о томе су дали довољно доказа жртвене спремности. Али они нити могу нити хоће да дирају у католичку цркву, која по њима, ако није противна

слободи и самосталности државе, може да постоји у пуном свом култу колико хоће и може.

Уколико има више знакова да се Хрвати у екстремном племенском шовинизму солидаришу са ватиканским циљевима или мисле да се Ватиканом „послуже“ у јачању снага антибеоградског става, осећање угрожености код човека београдске оријентације је све јаче. Његова реакција је, истина, методски неодређена, без велике смишљености, више импулсивна и нагонска. Београдски човек у основи сматра то цело питање национално-политичким, а никако не црквеним или верским. Често реагира политички и социјално померањем у социјалну левицу. На претњу Римом одговара инстинктивно претња Москвом тачно на оној граници на којој сопствене снаге отпорности дотрају... Дубљи морални револт и социјално незадовољство подржавају у душама инатски, у механичком стицају отпора Москву, стару атавистичку и ову садашњу, наследну, и тамо где марксистичка идеологија право не стиже, али где се, поред осталих препрека, налази прехват или неразумевање Ватикана за мучни проблем источног човека београдске оријентације. Зато би он волео да Ватикан благовремено и коначно осети да на источним границама своје европске моћи према српском народу треба да је либералан, а не империјалан, и да му његови сопствени интереси налажу да не тера београдског човека, једва једном слободна, ни у чија невоља на ручја.

Од снаге Хрвата да своју борбу воде сопственим средствима и да неутралишу страни утицај из те борбе, зависи много судбина Југославије. Београдски човек осећа да ради сопственим снагама и онда кад можда рђаво ради. То тражи он, у својој угрожености, и од хрватске политике. То је највећа тешкоћа за Хрвате, али то им нико не може свршити, сем њих самих.

Империјализам Рима (и једног и другог) и светски превратни циљеви Москве могу да буду, јасно осећа београдски човек, заустављени на нашим балканским границама. Могу да буду сведени на балканску релативизацију и на поштовање мира у нашим границама. То ће бити спас Европе. А Рим и Москва могу да повуку границе посред Југославије. Пропаст Југославије и коначни сумрак Европе. То каже здрав нагон београдске оријентације продужен у будућност. То одређује и његово светско или бар европско значење. У београдском човеку тај нагон живи и поред свих неодређености у дневном виду ствари. Формуле дневне политике су у овај мах споредне.

Исток-Запад је код нас било спољње питање и балканско питање. Данас је та антитеза наше прво унутрашње питање, а остало је и балканско на сваки начин.

На тој тачци везује се судбина и снага београдске животне оријентације за хрватског сељака. За сељака са села, и за придошлицу, сељачког варошког дошљака. Као што је српски сељак непрестано својом снагом носио своју народну револуцију преко свога интелигента и сам собом, тако и хрватски сељак једино својим миротворним али неодрживим надирањем може очистити своју варош од аустро-вакцине и од свих оних јаких утицаја који му споља сметају да о својој судбини размисли и одлучи сам. Задаћа огромна али достојна слободног народа. Од њеног исправног решења зависи и наше унутрашње етичко изједначење: ту је могућна најбоља једначина између српских жртви и хрватског приноса. То опредељење Хрвата је судбоносно. Лакше је водити борбу противу београдске животне оријентације помоћу готовог оружја аустро-отрова и са изванредном јединственом методологијом ватиканизма. Лакше је створити том помоћу психозу која одриче сваки споразум и заједничко дело, која му искривљује

смисао, која гони сваки акт јединства и зближења у раскорак. Много је теже одвојити се од тих савезника који су јачи, који чине Хрвате средством у борби и рећи: остаћу са својим захтевима правде и једнакости, али разговараћу, споразумеваћу се са Србима сам. Ни Аустрија, која је у граду и варошици мојој, ни чаршија која је у руци странаца, ни страна помоћ нису ми у тој мојој борби потребни јер ме стварају оним што ја нисам.

Спољне опасности

Много одређенији је београдски човек према спољним опасностима, више свој, сигурнији за свој став; на ту спољну велику борбу са великим халама он је навикао и има поуздану традицију и огромне резерве моралне снаге за њу. Београдски човек уме да гледа у лице опасностима, то му је стара навика, још с коца и ченгела. Он не уме да води борбу са маскама, аветима, заразама, вампирима. Још пре 90 година ту је борбу хтео да избегне Гарашанин у Начертанију и давао савете највеће политичке мудрости: — „Треба ићи на то — каже се ту умно и далековидно — да се народи источно-православне и римокатоличке вере међу собом, у својој народној политици, споразумеју и сложе, јер се ова политика само тако може водити с добрим изгледима на успех. Србији је дужност да главне основе ове политике проповеда и једном и другом делу народном... Ово начело мораће се допасти свима хришћанима, а с временом и неким мухамеданцима и у религиозном погледу потпуно ће их задовољити... Да би се југословенски народи католичке вере од Аустрије и њенога утицаја одвратили и Србији што више приљубили потребно је на овај рад што већу пажњу обратити.“

То је била потмула брига и пре деведесет година, и сад. А што се тиче спољних опасности, оријентација је много лакша. Ми смо на путу империјализму Немаца, Италијана и Руса. Немцима на путу за Југо-Исток и за Средоземно море, Италијанима смо на путу на Балкан, Русима на револуционарном путу у Европу. Немци су наследили Аустрију, Италијани Турску, а Руси царске себе. Пут на Средоземно море преко Солуна и Цариграда већ је једном довео до слома тога похода, преко Трста и Сушака још није покушан. Пут италијански на Балкан води не толико преко Љубљане колико преко Македоније. Немци би у свом надирању (а треба геополитички и светско-историски гледати ствари) непосредније угрозили Хрвате, коридор Марибор—Сушак, паралелни колосек Беч—Трст. Италијани би у свом пробоју непосредније угрозили Србе (Албанија-Македонија). Опстанак српски, опстанак југословенски везан је за посед Македоније. Опстанак хрватски, опстанак југословенски за слободу северне границе. Преко леша Македоније Италијан би отворио врата за пут према Цариграду. Преко леша Марибора и Загреба Немац излази на Средоземно море.

Споразум с овим или с оним, рат с овим или с оним, опредељеност човека београдске оријентације ту је брза и одлучна, непоколебана у осећању спољне опасности. У питању је сигурно ропство ако себичност великих однесе победу. И цела најбоља повест, цела револуција 1804—1918 постаје у том случају бесмисао, лаж, спремање за коначну катастрофу. „Пристајем пре да будем совјетска губернија него фашистичка колонија“ или, „пре да пропаднем са европском цивилизацијом него да се опет покорим азијатима“ — то је кафанска дилема интелектуалаца, доконих и неодговорних уз то. У народу, у народном човеку та дилема уопште не постоји. Као што не постоји пи-

тање разочараног доктринара социјалног или племенског; имам ли зашто да се борим? У народу, који је нагоном примио коначну београдску оријентацију у свету, постоји најсигурнија одератност према туђинском ропству; и поуздани суд да би „најкултурније“ ропство било зрло вероватно и најперфидније, врло рационално и зато без милости.

Кад гледа непријатељу у очи београдски човек гледа га зубима. Али кад одмерава своју снагу њему се чини да није поновно стасао за исту меру пређашњих подзига.

Поређења опет горче јер су и саме основе, које су му од 1918 добро послужиле, нешто померене у њему.

Померене основе

Искушења долазе подоста изнутра, од њега самог. Основе које су га кроз робовање пронеле, које су му помогле у XIX веку, које су га оспособиле и на идеје и на подвиге, доста су се истрошиле. Узимано је много и од капитала јер се живело преко своје снаге. Нисмо само задужили и презадужили сељака, његову економску и физичку снагу; огромна хипотека је на духу, на души нашег човека.

Хришћанство у нама изашло је после 1918 јако заморено. Та најдубља основа, која је стотинама година деловала активно у народној заједници, дала је огроман прилив духовне снаге нашем ослобођењу. Хришћанство је била највећа моћ која је олакшала умирање у великој арени робовања и ослобођења. Умирање и мученичко и оно обично. Хришћанство наше није никад споља обележавало нашег човека, није означавало припадност формалну, припадност везану догмама и заповестима, крутим

формулама обреда. Догме су природно биле унутрашњи етички императиви, заповести су биле неме поруке отаца, обреди су били намрети народни обичаји. Хришћанство је, можда више но игде, у српском народу било одувек ствар осећања, најдубљег душевног осећања Божије правде, животног смисла и међуљудског мира. Па и ту најдушевијну веру страшно су испили вечити ратови и преки неумољиви захтеви народне револуције. Непрестани живот под клањем, иза клања, пред клањем и ужасни напор непресушног подвижништва био је издржљив само ако се потроши много и од последњег поуздања у Бога. И потрошило се много.

Души треба неге, а нега хришћанске душе у српском народу спала је у вечитом непредању на слабо одржање. И светосавска црква претворила се у народну револуцију, сва се ту предала, добро осећајући да је народна пропаст и њена пропаст, не материјална, јер материјално та светосавска црква била је само у понеком преосталом манастиру који је сутра могао да изгори, који је јуче горео. Ни блага земаљског, ни хијерархијског „обртног капитала“ није та црква имала. Сва њена спремност је била душевна спремност. То је помогло да свештеник, кад затреба, постане и вођ политички, дипломатски, устанички, па и чисто војнички. Свештенство учествује у физичким борбама и гине. А што више одмиче XIX век свештенство се у српским крајевима све више ангажује у јавном животу, улази у политичку борбу, и националну и партијску.

Нега душе хришћанске гура се у позадину. Из Европе у тај мах продиру идеје позитивизма и материјализма и надовезују се у душама тачно тамо где је већ сушење почело. Народна служба цркве прешла је и у политичку службу револуције ослобођења и њених политичких стремљења.

Хришћанство као активна љубав према богу и човеку, као наука и као осећање, заморило се. Црква, у служби народне револуције привремено подређена, као и народ, првобитној борби за го опстанак, ослабила је своју везу за духовним човеком и сва залегла за народно-политичке циљеве. С победом 1918 и православна црква је изашла као победница, али је, у обнављању, затекла страшну пустош у својим духовним односима са народом, а на дну те пустоши нашла је и сасушен многи извор хришћанског живота у нашем источном човеку. Сиромашна материјално, оскудна у духовном кадру свештеничком и манастирском, по традицији демократична, неагресивна, пасивистичка, без организованих социјалних служби (болнице, хумана организација), без црквено-општинског савременог устројства, без добровољног уређења хијерархијског односа, православна народна црква није могла да одреди после 1918 прави смер свога потребног преображаја и да настави једнаком мером, с измењеним и прилагођеним методама, вршење оне своје улоге у слободној епохи коју је вршила раније. Она је ту имала велику препреку и у општем несналажењу поратне интелигенције која није питала шта је као садашњост, ни шта је донела из прошлости. И црква се опет, после првог прибирања, обраћа народу, масама које лакше налазе свој богомољски пут, но окорели, осушени, западном гордошћу понесени духовни дошљаци интелигенције.

Али ране које је душевности источног човека нанео XIX век и XX век до 1918, није још извидала ни вера ни црква.

Патријархално-јуначко схватање живота дошло је у сукоб са модерним схватањем о корисности и о смислу живота. Јуначка физичка борбеност, колико се у миру претворила у борбу за начелност, поштен и правичан ред, морал у породици и јавном животу, наишла је на талас

безбриге, бесавесности и користољубља који се после рата проширио у граду и на селу. Велика борба колективног самоодржања, која је дала дисциплину, савршена је; настала је дневна борба око личног, кланског, ужег одржања. Став јуначки уопште је заморан и тежак; он се може одржати само кад су моралне снаге у великом напону. После 1918, у општем замору, у коме су чула себичног круга добила, најзад, своје право иживљавања, тај напрегнути став јуначког схватања живота није добио, као ни много што-шта друго, своју цивилну једначину. Остати при свом убеђењу, ма шта се десило, остати при своме поштењу, ма шта се десило, — то цивилно јунаштво добило је у поратном парлогу морала брзо свој донкихотски одблесак и оштри противнапад. Уз то су још дошли са Запада људи који су помоћу своје вере у разум, и помоћу убеђења да је прогрес научно доказана историја која се има продужити кроз западну цивилизацију, непрестано поучавали, и са катедрара и у животу, да се јуначки став преживео и да њега треба заменити рационалном организацијом рада. Ова међутим није кроз власт остварена, ни кроз друштво плански форсирана. То евро-америчко начело није заузело места и није вршило практичну функцију, а вера у борбени став животни, у јуначко схватање убијена је преко града, преко интелектуалаца, преко науке, а још више сеирепим, примерима кроз безначелну, бескичмену, безидејну политику. На снагу и борбу равноправну и цивилну мало се могло савршавати; на начелно убеђење све мање и мање. Скрхане су егзистенције које су на том моралу претежно засновале своје погледе и своју дневну праксу, и као јединке и као претставници типа. Јуначко схватање у цивилном друштву, цивилна храброст, цивилно поштење, цивилна духотворност гурнути су у безутицајни подживот. Она међутим не може да буде у рату другачија, ако је у миру

таква. Морал рата је само једна специјална страна морала у миру; и друштво које васпитава кукавице и кориснике, које допушта пун успех постигнут безобзирним средствима, које се организује на површини дневног а не у дубинама духовног, мора неминовно и у својим тешким тренуцима изнети на површину људе сломљена карактера, кукавице и користољупце. Они међутим дају само механичку војску, и у цивилу и рату, а не изнутра јединствену као што је Србија давала. Градска породица се брзо одучила од стеге патријархалног морала наших варошких старинаца и бољег дома са села. Она је сва прелазничка и по стандарду своје, и по комплексу сукоба између родитеља и деце, између погледа на љубав и доживљавања љубави. Све трепери у тој породици, све се клати: и васпитни погледи, и сам конкретни начин живота и стремљења, амбиције и клоњућа имају такорећи само свој дневни вид, али ослонаца нема, нису ни прихваћени, нити се такви сигурно нуде, ни у школи, ни у цркви, ни у јавном животу, ни у дому. Основе су и ту поколебане; ни нове прихваћене ни старе напуштене.

Слично је и са поштовањем предака, са народном песмом и осталим усменим предањем. Као да је самом победом престала потреба нашег доказа о томе да ни по држави, ни по култури, ни по друштву нисмо скорзјевићи. Култ предака постао је политички аргумент у племенским свађама и надмудривањима. Рестаурација манастира у којима велика прошлост и противу нашег заборава живи, није попета до опште и преке културне потребе, него остављена да се старају о њој музеји без пара, црквене власти без уметничког знања, грађански одбори који се не састају. Немањићи и сви остали са олтара активне народне маште, који су сарађивали с народом до 1918, постали су предмети научног истраживања, од легендарних и митских по-

стале су архивске и кабинетске личности. Интелигенција се почела да стиди „примитивне“ народне песме, нова друштвена стварност начинила ју је досадном: економски човек, социјални човек не пева песме о јунаштву, о грађењу цркве, о побратимству, о љубави сестре и брата, о болу мајке, о чудима великим милога бога. Гусле су егзотично узнатпредовале до радија који је градска гиљотина за тај нераздруживо сеоски инструмент; гуслар постао професионалац. С времена на време долазе учени професори са стране и ужасавају се над пропашћу наших фресака и над хладним немаром који показујемо према народној песми.

И она и њена лепота гурнуте су у подживот.

Оно што смо без материјалног прибора и израза донели са собом из историје и чиме смо освојили поново своје место, истрошили смо у великој мери. Оно што смо материјално стекли као цивилизацију — није наше. Ако се од човека београдске оријентације одбије народно хришћанство (кршћанство), патријархално-јуначки дух, сељачка социјална основа, морал народне песме, он постаје чист колонијалац, лажни европејац, периферијски последњи западњак, туђин и другима и самом себи.

Народна револуција код нас, за разлику од осталих, покушала је да поједе своје родитеље; на децу је тек сад дошао ред.

Треси XIX века

Наш усталачки, ослободилачки XIX век имао је и своја наличја која се тек сада указују у пуном злу. Демократичност коју смо донели са собом из својих духовних и социјалних основа, злоупотребили смо често на штету

доцнијих поколења. У борби за правду и слободу њу је често злоупотребио српски интелегент, схватајући народ као опит, као средство својих политичких и економских концепција. А исто тако и народ из масе, у моментима кад је у њему локална себичност преовлађивала и кад се светио свом рођеном капуташу, кад је уопште слободно полазио за својим малим егоизмом и заосталошћу. Злоупотреба демократичности је дала могућност за силеџиство и дахилук Милошев, (по великим и богатим турским узорима), и свих толиких Милоша, малих и великих, после њега; она је дала потку за незајажљиву, недисциплиновану и инатску демагогију Вучићеву и свих Вучића, малих и великих, после њега. Јунаштво и чојство из покрета, буне, устанка, рата уступало је иза сваког већег подвига места цивилно-сиротињском животу у којем би несавладани комплекси рајетинства: отимачине, узурпације, крвништва одозго — и довијања, повијања, шеретлука и подвале одоздо, заиграли своје дивље и настрано коло. А све то, и одозго и одоздо, радио је сељак, са села и поварошен, дуговек, дугорочан у рачуну и у издржљивости, сељак лаганог неконцентричног живота, екстензивног газдинства, сељак који је од рајетина преко ноћи постајао домаћин, устаник који је произведен за комшију, хајдук који је ускочио за кнеза и дипломату; пољопривредник који се у првом предаху, и у жељи за што већим својим, почео нагло задуживати. Сељак који је додуше постао врло рано и уставобранитељ, још такорећи пре икаквог правог устава, пре честитог суда, пре ваљане администрације. Сељак који је, истина, — кад је имао миран период, кад није имао посла ни са политичким силницима ни са пореским силеџијама, кад је почимао, на махове, прави цивилни живот, — из бољих основа које је донео са собом из давнине, отварао живе изворе човечности, широкогрудости, мирољубивости,

вере и чојства, спремао се за продуковање лепшег човека, и продуковао га заиста. Али у исти мах и сељак који је једнакост, правду и слободу у унутрашњем политичком животу осетио најпре кроз партијску борбу која му је давала илузију да заиста слободно одлучује својом судбином, али борбу која га је прерано деморалисала. Интелигенција је ту највише злоупотреба извршила са његовом демократичношћу, распарчавајући његову колективну нагонску вољу за реализацијом великих народних циљева. Она га је уљуљкивала понекад и у мисао да су држава и народ у целини довољно обезбеђени и да се у оквиру те обезбеђености може играти и најразузданија партијска игра. Уствари кроз њу је народ само помагао фамилијарни непотизам, кликаштво политичких и профитлијских кружока и све оне остале негативне нужпојаве које је живот партијске диференцијације донео новом Србину из Србије, у доцнијем развиту његових револуцијом стечених установа.

Било је врло тешко подносити и у слободној Србији разуздану унутрашњу политичку борбу онемо ко је хтео да одржи нека виша мерила цивилног живота. Зато је било бекства у Европу. Два начела јавила су се у Србији као израз духовне жеље за ослобођењем. Једно је било стрести физичко ропство и самим тим постати свој; то је начело самородности, самосталности, и духовне, и физичке, и економске. Друго је било „стати у ред осталих просвећених народа“; начело културне асимилације, као допуне оном првом. Оно прво је значило: бити свој. Ово друго не бити другачији но остали који су стигли раније на слободну мету.

Ово друго начело културне асимилације са Европом, кад се извргло, постало је колонијално „начело“: бити као други што су, а то је већ у супротности са оним првим начелом: бити свој. И као што је и демократичност нашег

источног човека имала своје наличје, тако је и његово хитање у Европу добило и своје негативне последице, донело многу заразу пренесених а несварених идеја и установа. Оно што је у Европи природним путем ницало и у слободи се правилно и на свој начин развијало, у души нашег човека наилазило је често на неприпремљено земљиште, значило огромне скокове у његовом начину мишљења, стварало јазове између његове душевне јучерашњице, оне-способљавало га често да на основне ствари духа, и животног сналажења које од духа полази, гледа својим очима. Бекство у Европу било је искрено, али додир с њом није доспео да буде критички. Требало је ослободити се тешке свакодневице која је била спремљена и за велику борбу али и за вечито вођење малих борби сирових нарави, патријархалне тврдоће, испод - турских метода. Европа је место грубог одела нудила моду помоћу које је човек брзо могао добити изглед европејца, бар издалека; Европа је нудила своју науку помоћу које је човек за најкраће време могао изгледати веома учеван и према томе признат и од утицаја, од власти чак, у примитивној средини бораца и сељака; Европа је нудила своја готова мерила помоћу којих је човек брзо могао да одмери сву страшну заосталост човека према њој (према таквој како се она приказивала). Европа је нудила панорамска готова чуда прогреса и цивилизације за свачије а нарочито за примитивно око и за засенути, опчињени мозак иза тга ока. Београдски човек, отргнут од својих страшних перспектива борбе и страдања, ту је, преко свога незајажљиво радозналост, бистрог и решеног интелигента, нашао мелем душе, отворено поље рада, и у исти мах и сладак самозабрав који је уљуљкивао у илузију да, ето, обнова и препород духа такорећи преко ноћи долазе, под условом да се човек беспштедно загњури у то ново уживање, у

тај велики и високи свет Европе, у тај свет који је последња реч цивилизације и науке, једини остварени смисао напретка, коме само треба искрено прићи па бити готов човек. А са самим тим ставом скрушеног пред рајским вратима ишло је механички радосно и у обмани самоослобођења доживљено напуштање основа с којима је „остали непросвећени народ“ изашао на површину, нарочито напуштање хришћанства и његове моралне припадности, за вољу напредног либерализма европског, напуштање патријархалних схватања за вољу учења позитивизма или материјализма, напуштање култа народне „романтичне“ прошлости за вољу реализма и натурализма у науци и у уметности.

Наш интелегент појурио је у Европу као у спас. Врло је мало њих, само најбољих духова, који су успели да од своје донесене духовности и од примљених калупа створе јединство личности која би била и своја и изграђена. На нашег просечног интелегента навалила је Европа, поред предности свога васпитања, једну тешку мору потиштености која је долазила од поређења свога стања, свога пута човештва и културе, са готовом цивилизацијом Европе; од поређења за које нису нађена своја мерила него су и та мерила од Европе позајмљена. И наш човек је добио осећање да ако се физички и ослободи од Турске, никада неће моћи стићи Европу из своје беде, сиротиње, запуштености. Амалгам, ново једињење које би било од здраве користи за ново сналагање у животу, било је могућно само тамо где се старо није напуштало него сукобљавало са новим, виђеним и доживљеним; а ми смо гледали да колико је могућно више у себи то старо умртвимо, да би смо ново без предрасуда примили. Наш контакт с Европом у слободној Србији, а и по другим нашим крајевима, био је не сукоб и раскрсница, него слепо примање и силажење.

с досадањег пута. Нисмо се хтели много паштити са дози-
ђивањем и са уједначавањем стила, старог и новог; гра-
дили смо нову духовну кућу, а порушили стару. Са страшћу
је наш интелегент гутао све што је носило импортни жиг
Made in Europe; отворили смо том импорту душу која
као да је тражила да буде само што пунија мешина са
стеченим драгоценостима.

Сваки појас наше интелигенције која је хитала у Евро-
пу, или из Русије примила обраде европских идеја, све те
плејаде идеалиста и стварника, материјалиста и позитиви-
ста, свих нијанса и праваца, антирелигиозних и антидухов-
них, прогресиста, демократа, социјалиста, комуниста, ре-
публиканаца, просвећених, културтрегера, доносили су из
Европе, са разних универзитета, по неку „последњу реч
науке“. И чим су се ти људи вратили са студија, они су
своју „нову науку“ — примљену поштено, али некритички,
примљену у замену за сву досадању мрачну веру, али и
са свом површношћу скоројевића, — ширили у штампи и
у политици, ослобођавали народ од „заблуда и обмана“,
проширивали путеве начела асимилације. Европа је била
учитељица и духовни господар, лекар свих болести и апо-
текар свих мисаоних и установних рецепата. Необуздана
страст прихватања туђег напредног, европског (у значењу
највишег), није била заустављена никаквом препреком тра-
диционализма, бар у духовном правцу. Оно што је Скер-
лић, у свом лепом одушевљењу, поштено напредном и сло-
бодарском, рекао за демократију, могло би се применити
на све настајање европеизирања код Срба до 1914: „Де-
мократија у Србији или ће бити европска, или је неће бити“.

Од тога халапљивог а несвареног примања остала нам
је ропска навика да увек имамо пуну мешину туђе мудро-
сти и знања, да се за тим поводимо. Међутим светски рат
је пољуљао веру у духовну надмоћ Европе, њених метода

спаса, њених решења животних питања. И после 1918 нисмо могли да се отргнемо од те навике гутања, примања, — а путеви ка сопственим основама замрачили се још више, зашипражили, — зато смо се окренули од Париза ка Москви. По ставу оне интелигенције која ни пре рата није нашла снаге да у одређивању лествица духовних вредности пође од себе, са убеђењем да се туђом помоћу тешко може постати свој човек, да се на сваком парчету кугле земаљске може бити човек, ако себе човек изнутра оствари, у себи, па да се према томе и на Балкану може бити и постати изнова то, и да зато није потребно, управо није могућно поћи слепо европским путем, ни загњурити се главачки у Азију.

Уосталом, у напору, да преко ноћи постане Европљанин, наш човек није успео.

Европска духовна храна, хуманизам, класицизам, романтизам, реализам, или позитивизам и материјализам, и као духовни покрети и као политичко-социјална стремљења остали су и у доцнијој Србији и Српству, по утицају, својина уског круга политичара, интелектуалаца и књижевника. Ови су утицаји долазили на сирово и свеже тле, нису се органски развијали, као у Западној Европи, где су из самих основа рођени. Остали су као утицаји површни и несварени, служили као интелектуални потстицај, као нова медотика; деловали као побуде и спољне формуле за политичко-социјално напредњаштво и слободарство. Али активни поглед на свет, који би ушао и у народ и постао својина његова, нису родили. Баласт пренесених доктрина служио је за афирмацију појединим интелектуалцима или кружоцима, улазио претакањем у дневну штампу, у политичке сенакле и клупске или омладинске дискусије. Испод њих остајала је на својим сопственим путевима, у свом природном, друштвеном и привредном току, активна снага на-

родне револуције, као процес независан од страних доктрина, са својим појмовима слободе, слободарства, слободо-мислености. То је процес себежељне, себенашле снаге која је сама себи крчила пут. Чак и тамо где можда на први поглед изгледа другачије ово је несумњиво. Пашић као носилац радикалног активизма или србијанска спољне и војне политике, може се сасвим лепо замислити и без идеолога Светозара Марковића и свег његовог позитивизма и материјализма.

Ми смо у књижевности, у политици, у науци учинили велике позајмице од Европе, чим смо стигли да се и просветом позабавимо. То је све било у стилу тежње да се стане у ред осталих европских народа. Но стварно то укрштање с духовним утицајима Европе није ништа нарочито великог родило. Највише смо се можда користили војном техником Европе. Као Европа и нисмо могли нешто своје - европско да дамо јер су нам недостајале велике основе европске које се нису умешале у нашу аутономну повест народа и човека, као елемент који би нас европски, из основа, формирао. Нисмо могли без римских и ренесанских база усисати накнадно ни дух нове Европе. Кад нисмо у централном делу, оном који је стварно извео револуцију, претрпели никакву романизацију, природно је да нисмо могли на врат на нос развити у себи прави дух Европе, оне Европе која је тако с правом горда на постигнућа своје науке, која је сва заслепљена јурњавом за максималним економским и техничким постигнућима (што право у ратове воде). Природно је да нам је самим тим стран империјалистички дух у индустрији и политици, далеко смо од схватања која оправдавају колонијално експлоататорство великих (у име „цивилизације!“). Све је то заиста страно нашем бићу које тако мало носи агресивности, које се борило за себе, али не противу других, које је имало, као што је то

већ речено, своје „у име чега“ али није имало ништа што би га гонило да то своје намеће другоме.

Што се дубље ишло у XIX век и прелазило у XX, непосредна веза европствујућег дела интелигенције са општим основама народним лабавила је, остајала на чисто политичким концима. То је један од највећих грехова интелигенције и најрадикалнији узрок њених садашњих искушења. Изгубила је непосредну духовну везу са одржачким силама народним, а самим тим много је скривљено и за животворни (не туристички и апстрактни него непосредни и стварни) додир са земљом (селом, природом, богом).

Данашњи наш интелигент је жртва оног осушења душе које су наши народни напори у његовој душевности произвели, а Европа посула светлוצавим песком одозго; он је много оголео. Наша интелигенција, у страху да че буде довољно напредна или довољно хладно и просвећено себична, изгубила је оно широко народно поимање о животу које не може да се стрпа ни под какав оквир донесене идеологије, пренесене идеократије, изгубила је оно широко искуство колективног духа, поимање о животу које народ носи кроз патњу, мрку и суморну мушку судбину, и ћутљиво предано каријатидство жена; то оћутано и прећутно, изборено и испевано, исклесано из трпљења, из народног носиоштва историје стечено схватање о човеку и судбини, богу, смрти и породу, и о значењу њиховом. Зато и види наша интелигенција те ствари сухо и фотографски, кроз приређено знање страних публицистичких агенција, разних интернационалних активних духовно-империјалистичких конзерва. Танко, површно, већ приуговорљено, недоживљено, не кроз настајање личности него кроз обично формално примање, кроз примитивски интелект, а не кроз човечју и човечну душевност. Стари греси повампирују се; ради интелигенција за себе, а од народа тражи и даље да остане

само материјал за њено експериментисање. Од народа прави масу, од тога народа који је био способан на ношење историје. И чуди се још што на пример у политичком делању народ показује знаке моралне заморености, са свима дневним особинама лукавства и шеретлука, плаћеног убеђења и грубе превртљивости.

Између Европе и Москве, нестална на својим ногама, роб навика да са стране прими готова решења, та интелигенција неурастенично и несвесно иде за спољном европеизацијом, за такозваним модерним временом, његовом техником, машином. Почиње и сама да верује машини која диже човека у ваздух помоћу аероплана и бомби, која га баца о земљу, али му не ублажује патњу. Ту интелигенцију плаши земља која као да неће моћи да јој пружи толики комфор и богатство, са ниским ценама пољопривредних продуката, да може да европствује; зато је привлачи берзанска и машинска техника. Интелигент се сам раскоренио и ушао у нове позајмљене духовне и социјалне основе. А исто онако брзо и некритично, како прима, постаје роб борбе свију против свих која неминовно с тим индустријско-механичким гледањем иде, особито кад заједница народна још није успела да тај ток својим законом опкорачи и регулише. Он зато има талента да постане колекционер, скупљач најразличитијих струја и ветрова са стране, утицаја са стране, нових формирања, а старих заробљавања. Луталица, атомизовани човек, ни свој ни туђ, сплашен и дрхтав, сав у јурњави и никад задовољан, једном речју раскоренењен. На дну душе, место последњег сигурног уточишта које су имали наши људи на коцу, (на коцу, а ко је данас близу помисли на такву патњу?), зјапи из најобичнијег дневног мрака страх пред самим собом, пред смрћу исто толико колико и пред животом.

Народ наш никад у таквом душевном колебању, у

таквој припреманој пустоши није живео. Ни у херцеговачком кршу, ни у плодној Метохији, ни у Лици, ни у Шумадији. Он никад себи није тако пресекао пут за разговор са богом и са земљом. Разговори преко посланика и среских начелника не достижу за све мукe, толико пута изјалове се и постану подвала.

Земља! Вечитим својим неумитним пролећем и летњим сазревањем она подиже човека, релативизира осећање његове патње, учи га прелазности муке; приближава га сазнавању божјег пута, неучевне, просто схваћене, али не мање дубоке и разумљине судбине која се чита и из звезда и из травке, из ока човечијег и из животињских сапи. Тај живот по науци која се добива из односа са ораницом, језером, морем, шумом, брегом, са животињом малом и великом, питомом и дивљом, и која даје нашем човеку из природе широко поимање живота, пренебрегао је наш интелектуалац.

Између револуције и мира

Са истрошеним, а необновљеним основама, са недовољно осмотреним смислом новог сналажења, београдског човека снашле су и економско-социјалне кризе и остале тешке болести Европе, свакако дубље и судбоносније по њу но што су наше тешкоће у слободи по нас. Место да се учимо од ње, сад кад можемо слободније да одмеримо њене праве вредности, она нас гони да с њом заједно, као да смо дубоко њени, болујемо и одболујемо све болести које су њени „греси младости“, незајажљива себичност и гордост, скривили.

Зaista, не можемо бити захвални Европи што нас је, чим смо помолили нашу слободну и равноправну главу

међу остале главе европског концерта, пресрела и засула многим проблемима који су њени, многим тешкоћама које из њених грехова извиру, које су њена болест, а наша опасност заразе.

Први пут смо стасали у нашој модерној историји да можемо и смемо да се бавимо самим собом, а већ нам јечи намећу да се бавимо више њима него самим собом. Пред нашег одговорног типа, носиоца наше историје, и малог и великог, избацила је цивилизована Европа питање свога разоружања, питање својих гладних и незапослених маса, питање свога рада и капитала, питање свога империјализма и своје себичности, питање свога фашизма и болшевизма, питање свога наредног рата. Ми смо израсли својим самородним и самотворним снагама у Европу. У XIX веку ми смо били њен проблем. Сад нам она враћа немилосрдно. Сад је она постала наш.

Многа од тих питања не постоје код нас, или би, уколико постоје, могла бити лако решена сопственим снагама и методама. Цео тај европски комплекс — јер сва су та питања у кобној међузависности — намеће нам се споља, делује у земљи, има своје снаге и код нас, одразује се, добива изглед наших проблема, иако нису наши. Забршеност је у толико већа, што ми, поред недовољног сналагања у нашим особеним тешкоћама, нисмо ни по друштвеној структури европејци, па да опасности непосредније осетимо као своје. Све је око нас не само у покрету, него и у мобилизацији. Све је око нас претња и најезда. Све око нас будуће решење и смрт. А ми се понашамо помало као сомнамбули. Као да нам је довољно што смо досадање слободе постигли. Као да нас сам тај доказ наше подвижности довољно обезбеђује. Као да смо заборавили калемегданску опомену: да на овом проклетом нашем месту нема спавања.

Пре смо с невољом трпели да се велики непосредно мешају у наше ствари, али смо знали своје сигурне непријатеље и према њима се опредељивали лакше, и своје несигурне повремене пријатеље, између којих смо се некако довијали. Од Турака смо се постепено ослобођавали, на сигурној линији снаге и нагона. Око конзула смо некако играли на конопцу, у Србији. Са Аустријом смо имали свој велики обрачун у Србији и своја натезања у осталим крајевима. Али сад се цела Ервопа са својим бригама поремећене равнотеже и поретка пред пропашћу свалила на нас.

Београдског човека који је изашао из своје народне револуције и пошао у сусрет мирном стварању слободне и самосталне културе, затекле су при том послу нове европске револуције. У Русији је револуција теоријски припремљена из Европе, али је имала много органских услова за самостално развијање. У Италији је револуција никла из рата и либерализма и родила тенденције империјализма. У Немачкој је револуција дигла на ноге владавину која се родила из пораза у рату. У Шпанији су фронтови опредељени давнашњим обрачуном који се наговештава кроз XIX век.

Београдски човек осећа различитост свога става, својих прилика, своје народне историје и своје духовне и економске структуре према свим тим револуцијама. Дубоко жели смирење јер му је дошло раздобље скупљања снага а не даљег расипавања, тражи миран развитак, предах, посвећивање унутрашњем и човечном животу. Револуционарна остварења он би хтео да склони, иако је и сам препун најразнороднијег незадовољства. Упоређујући у свом нагону, независно од формула које му се из дневног јавног живота намећу, своје жеље и потребе са решењима које му револуција око њега нуди, он се зауставља на овим главним моментима:

И у фашизму и у болшевизму власт има једна партија мањине, која влада диктатуром, власт у име различитих идеја револуционарних и организационих. Болшевизам не признаје сталезе друштвене него намеће и организује власт једне класе, радничке, која долази као историјска смена приватног капитализма и његове јединке са слободном иницијативом. Фашизам је владавина једне партије, диктатура у име међусталешког мира који она регулише, у име државе од које потиче сва власт, сва слобода и сва правда. Комунизам развија државни капитализам, кроз свемоћну државу, фашизам има пуну државну контролу и интервенцију над организованошћу привредом, кроз свемоћ државе. Болшевизам као уставност признаје слободе уставне, али само у оквиру једне партије. Фашизам толико утиче на вршење формално датих слобода да се ту изједначају. Централна власт и овде и онде врло јака, тоталитарна, организује и запошљава целог човека, и кад ради и кад се одмара, даје целокупну животну оријентацију, и духовну, и социјалну, и економску. У фашизму је координација рада и капитала у начелу, а у стварности капитал је, иако ограничен у приватној иницијативи, над радом. У болшевизму је рад стављен изнад капитала, средства производње и циљеви су државно-национални, а не класни. Супротно овим револуционарним системима, демократија је за владавину народа у име народа као целине, слободном организацијом политичких и привредних снага, са приватном својиношћу и њеном слободном иницијативом у начелу. Слободна привреда, слободна погодба рада и капитала, слободна подела добара. У пракси је та слобода слобода привредно јачих и утицајем организованијих, капитал је над радом, средства производње су у приватним рукама, али с тим да се могу у превласти ограничити социјалним законодавством.

Основна демократичност нашег човека буни се противу диктатуре као начела и тоталитарног режима једне партије, клике, сталежа, класе. Буни се противу свемоћи државе јер му је појам народа увек био ближи од појма државе. И диктатуру једне класе и наметнуту клику, макар и у име једне организационе идеје, тешко подноси. Селјачко и грађанско имовинско осећање његово буни се противу укидања приватне својине. Међусталешка основица у земљи 80% пољопривреде нејасна му је. Но и лабилност демократске владавине, у времену тешке унутрашње и спољне опасности, изгледа му неподесна, а исто тако и владавина капиталом јачих у демократском либерализму. Кочи га уз то перспектива да би демократске слободе могле бити мост за јачање револуције, превратних снага, диригованих споља, изговор за болшевизам, или исто тако јачање услова војничке или друге једнопартијске владавине, мост за капиталистичко профитерство.

У том поређењу београдски човек осећа недостатак свих датих система око себе и тражи њихову исправку у својој свести; њему би био потребан, према свему што је искуство од њега начинило, режим који би остварио четири најважнија услова: владавину народну, планску, поштену, своју. Народну владавину која омогућује учествовање што ширих слојева, дакле само не владавину посебних интереса, повлашћених људи, сталежа, крајева, класа. А све оно што револуције око њега кроз болшевизам и фашизам стварају изгледа му да би могло на Балкану да се врло релативно узме, а исто тако да би оно што демократија као узор и рецепт нуди, морало код нас да се јако прилагођује нашим особеним приликама.

Планско и своје

Размишљајући о стварима своје судбине одговорно, макар и ван власти, али у име земље, — београдски човек, угрожен од размаха тих револуција око себе, покушава да нађе уточиште у снагама које су надпоколењске и наддневне, у основама макар и помереним али нагњи по узданим, у искуству макар и недовољном, али стеченом реално у првом човечјем стицању. И ту налази на стару своју жељу дедова за срећеним планским животом, за планским дириговањем, за планском оријентацијом живота, која и раније и данас није код нас значила друго но рационализацију револуционарних постигнућа из 1804—1918.

То је жеља за оним планским у животу о коме је већ „Начертаније“ говорило. То планско у тежњама нашим значи да се не ради више само на снагу, да се предвиди зло, и паметно и смишљено организује одбрана, да се усретсреде напори и распореде снаге. Да ни вера у идеју, ни њено активизирање не буду остављени сами себи. У Начертанију се већ каже да Србија „има да васпостави једну политику, по чијим ће главним начелима кроз више времена стално да се влада и све своје послове по њима постојано да управља.“

Насупрот повременом духу утицаја, насупрот прелазничкој колебљивости и лажи, насупрот револуцијама око себе, београдски човек тражи основе живота народног, и „једну политику“ која би била стална кроз више времена, за коју би се могло живети, као што се живело за такву једну политику и њена главна начела кроз више времена, пре рата. Тражи план сигуран и довољно широк у својим основама правде и слободе да се по њему и у име његово могу и влада и народ постојано да управљају. Тражи осветана главна начела која ће бити над људима и над по-

себним интересима, у име којих ће се моћи не само политички, војнички и економски него и духовно и културно да живи. Начела која оправдавају и силу и мир, посвећују и слободу и стегу, правду и жртву. Наш човек тражи свој не само привредни него и духовни план живота, постојан, сталан, устаљен у главним начелима животним. За надпартијско, надспоразумно, надплеменско, наддневно, надпосебно живљење. За живот у коме подређеност има смисла и сношљивости, а владање законитост и поверење многих. За аутономни живот независан од власти, културни живот слободан од робовања туђим узорима. Живот заједнице: народне, друштвене, државне, духовне.

Ако има симпатија код њега за фашистичке или бољшевичке узоре то је делимично и због тог планског, одређеног, смишљеног, чега није било у његовом примитивном, ропском и словенском животу дуго и дуго, у знак протеста противу лабилности којима су од неодређености, од прелазништва, од дилетантизма или националних несрећа биле извргнуте дуго и дуго његове животне основе, а не због идејне једнакости, социјалне истоветности, психолошке уједначености с идејама фашистичким и бољшевичким.

Тражећи владавину тога планског што је израсло из потреба народних и из његовог искуства заједнице, београдски човек осећа да се неће моћи одредити, да се неће моћи одредити, ни бити свој према струјањима споља, ни бити храбар према својима сопственим слабостима, ако не нађе, исто онако као што је нашао његов предак из 1804—1918, своју меру ствари у свету. Што значи да не сме више допустити да му се решења намећу, ни духовна, ни политичка, ни социјална. Што значи да не може површно, у скоку, напречац, да не може из дневне политике, из зборована или кабинетисања, да бира између наметнутих ситуација и утицаја, нити да их пусти да без кон-

троле утичу на народ. Што значи да не може да гледа механички стварима и догађајима у лице, него мора да их предвиђа, сачекује спреман, са одређеним, одређеним, одлучним ставовима, с јасним смерницама, које су израз дубљег осећања његових одређења и поддневног, присног испитивања савести и потреба изједначења нових напора у мери датој под знаком 1804—1918.

То значи, даље, да од њега самог зависи колику ће меру унутрашње правде, слободе и самодисциплине себи допустити и организовати, и како. И колико ће га способност на унутрашње уређење учинити могућним, у исти мах и везано с тим, и на отпор према спољним притисцима. Осећа београдски човек да је само зато, што је тако било у Србији деветнаестог века, Ранке могао да каже оно најдубље своје опажање које је кроз цело своје дело варирао: „у основи Срби су се развили сами из себе.“ Београдском човеку се чини да то ништа друго не значи но да и даље треба сопственим снагама и сопственим формулама уносити своја мерила правде, у мери на коју смо ми способни и подобни, правде социјалне и законске. Исто тако и меру слободе јединке и друштвених скупина, политичке, привредне и пре свега духовне. Исто тако и меру самодисциплине, самоограничења, за вољу општег, за вољу одбране војне, одбране друштвених, духовних, народних вредности, за вољу правилног њиховог реда и међуодноса. Конкретна правда, слобода и дисциплина не може бити ни позајмљена, ни примљена, ни наметнута. Тај антиколонијални став Србије заправо се, из њеног искуства у којем смо сви суделовали, продужује као самостални став Југославије. Кад је тај став жив, кад делује, као што је у Србији раније деловао, непрекидно, у потсвести и у свести, као кључала снага и као рафинирана подвала, као идеја водилца и као задња мисао, задња али света, кад је

тај став у човеку београдске оријентације жив — онда је и делање сигурно и одлучно, тад зна и шта ради и зашто. Тад има слободу и план, слободу и дисциплину, слободу и обавезу. На противном полу је анархија, несвест и неизвесност. У првом случају држи судбину у рукама, ма како била тешка. У другом се повија под њом. У првом случају иде према правди, све дубљој, све ширих слојева и видика, све правичнијих остварења, у другом правда постаје изговор за насиље, извор повлашћености, легло побуне.

Ту види београдски човек могућност да и према Европи у револуцији и у болести заузме став. Не став дневне политике, партијског мишљења, отаљавања тешкоћа кроз заваривање маса, кроз цензуру духа, кроз јевтине формуле, у бекству од савести и одговорности него признајући себи способност да сам определи своје односе рада и капитала, продукције и потрошње, иметка и поделе добара; враћајући се на дубоку потребу да остварује све више меру своје духовне слободе од које је зависна и политичка и уопште грађанска; позивајући се на прокушану моћ великог самопрегорења у одбрани стеченог, и на потребу да своју историјску линију продужи по непрекинутим традицијама и сопственим снагама. Са тим враћеним поуздањем у себе сама може он да спреми одговор и на питање револуције у Европи, одговор не зависног продаваца него слободног купца.

Социјална недоумица

Пред очима београдског човека почело је после рата пуним замахом рашћење новог друштва, најмлађег грађанства у Европи, балканског. Куће, земљишта, готовина, хар-

тије од вредности, намештај, фабрике, банке, сеоско и варошко газдаштво ниче као из земље; нова погедничка класа надовезује се на стару предратну или буја сасвим изнова, брзо, американски по новини, ако не и по сразмерама. Позади тога стицања на јуриш стоји понекад обична зарада, коњунтура, редовна привредна срећа; рад, декле и сразмерна заслужена зарада, или случај и његова зарада. Али стоји поприлично иза тог новог власништва и оно што је и на Западу било тако често порекло капитала: необичне услуге и зарада на њима, обичне преваре и отимачине, њихова рента. Криминал маскиран или трпљен кроз политику, везан за положаје или за право капиталом јачег, финији и брутални криминал. Постоје и ту фронтови; постоји и морал поштене зараде, и у вароши и на селу, морал допустиве неједнакости коју ствара способност и лутрија у приватној својини; но тај морал је врло често нападнут стицалаштвом несоцијалним, нерадним, свију врста, које наглашава према сваком слабијем да је његов морал прилагођен времену и зато успешнији, чак можда и кориснији за општост.

Капиталистичко и грађанско развијање затечено је код нас другим схватањима о друштвеној функцији капитала но што је то био случај са капитализмом пре рата. Али и ту је прелазништво у пуном размаху: нити је капитал доспео да се формира у велику класу са свим типичним обележјима и утицајима западног капитализма, нити су социјална ограничења приватне својине постигла пуну радикалну социјално-револуционарну меру. Социјално доживљује код нас, с једне стране, своју балканску релативизацију; с друге стране, у својим перспективама из Европе и Русије, оно је нов извор прелазничке неодређености и страха у осећању београдског човека.

Варошанина и сељака не деле код нас раздаљине исто-

ријских сталежа; шта више према источном делу земље, те су раздаљине све мање и све већма скорашње; код типичног београдског човека источног типа који је нечисредно изашао из раздобља 1804—1918 оне су најмање. У западним крајевима остаци историјских сталежа (племства) социјално су сасвим безутицајни (политички, наслоњени на неслободно псеудо-капиталистичко грађанство вароши, они још делују по остатку). Грађанство у западним крајевима, као периферијски производ западно-европског грађанства, сирово је, дошљачко и капиталом недовољно снажно, а у источним крајевима грађанство је још млађе, дошљачко и уз то и народно (сељачко). Прелази са села извршени су по занимањима више но по одвајању кроз капитал. Иако се природно и спонтано, или вештачким путем, привилегисањем извесних привредних грана, врши једна неосетна, али брза и значајна подела на горње и доње, на кориснике и искоришћене, та подела нема својих дугих и органских традиција као на Западу, нема својих великих сразмера по величини поседа и богатства (поготову не после аграрне реформе), нема својих индустријских концентрација капитала, ни својих вертикалних или хоризонталних захвата кроз целу привреду, као на Западу. Ти односи стварају осећање социјалне релативности у београдском човеку. Данашњи рентијер, кућевласник, банкар, индустријалац, сеоски газда дојуче је био мали бакалин, агент, чиновник, сељак, радник, занатлија. Њихова пењања, стара деценију-две, вршена су пред очима свију. Иако је његова скоројезичка и газдашка психологија пуна негативности, ипак није ни он сасвим сигуран за себе и своју имовину која нема ни много резерви; за њено одржање нема он много искуства, ни организационог, ни спекулативног. Као организовани сталежи и редови нису много солидарни ти нови имућници, ти скорашњи горњи, ни кроз штампу, ни кроз банке, ни

кроз финансирање политике. Сељаков бес на варошког капутаха је стар и кроничан, има увек своје нове изворе оправдања; али то ипак није она вековна мржња кмета према феудалцу, роба према господару. То је много млађи афект. Осим тога тај капутах је комшијин син или унук, брат од стрица, тако нешто; сутра ће и мој син бити капутах. Сељак који надире у варош са захтевима запуштеног села сутра ће у парламенту, у суду, у администрацији, банци заузети место. Сељачки менталитет пробија кору бирократије која није западног типа, ни јункерског, ни аустријског. А у радничким установама има опет доста грађанског менталитета те су им пароле много радикалније од праксе ксју социјализам има на западу. Маса радничке не долазе још из индустријских радничких предграђа него се у великој већини занављају са села и доносе оданде другачију психологију незадовољства и побуне него генерацијама активизирани индустријске масе. Обратно: често код чиновника, грађанина из слободне професије, релативно обезбедених, избија социјално незадовољство интелектуално поштених иако збринутих људи, јаче но код типичних пролетера.

Под видом тог релативизма своди се код човека београдске животне оријентације и светско-социјално врење на сопствене сразмере. Нарочито је осетна та релативизација европског социјалног проблема. Непосредно наш човек не може да осети те европске провалије у којима војске незапослених расту, војске гладних расту. Маса су организоване у Европи и тако врше притисак, у Азији неорганизоване наваљују се својим страшним теретом на државу. Притисак њихов тешко се отклања финансијским средствима, насилним гурањем у аграрно или индустријско ropство, механичким кордонима жандармерије. Маса страхују да ли ће сутра имати хлеба и крова и труде се да кроз поли-

тику, кроз задругарство, синдикализам и револуцију отклоне свој страх; оне могу сад већ трпети само ако знају сигурно зашто, у име чега трпе. Капитал је са свих страна опседнут, негде притешњен револуцијом, негде постепеним надирањем ограничења која сваки дан пристижу. Негде се спасава у државу која узима улогу да свесно постане његов организатор, и савезник и контролор у исти мах; и регулатор захтева маса и њихов бранилац према превласти капитала. Маса се сваљују на државу и заједницу као огромна брига, траже нову поделу добара, смену власти и власништва, осигурање за све случајеве необезбеђености. Да ли ћемо стићи сви до хлеба и крова, — страхују гомиле. Да ли ћемо успети да одржимо државу и заједницу под њиховим притиском, — питају се вође. У сваком случају те масе се лако, скоро би се рекло радо, претварају у милионске војске које под заштитом рата имају храну, стан и одело Свом снагом желе мир, али њихов притисак појачава претњу рата и капитал, било у приватним, државним или друштвеним рукама, оружја их, употребљава их за своју одбрану и за своју пропаст истовремено . . .

За паклено, сумануто, катастрофално врзино коло тих европо-азијатских страхова не зна Балканац у тој и таквој мери, не зна београдски човек тако радикално и апокалиптично. Његов пут кроз социјално превирање је сличан оном и тежак, али је далеко од тога да носи у себи страховите супротности евро-азијских крајности. Што не значи да крајности уопште нема или да нема друштвене побуне на неправду. Баш напротив. Београдски човек је столећњи трпилац неправде, претци његовог трпљења иду дубоко у мрак векова, а никад његово трпљење није било искључиво мучеништво за Христа и за домовину него је увек било везано и за страховиту друштвену неправду која му је намошена. Био је обичан роб, изопштен са друмова и турских

насеља; сваки час је од пореског обвезника и слободног обрађивача земље пропадао до човека који не зна кад је довољно платио данак у новцу, природи и крви; фермани који су га обезбеђивали противу зулума спахија и дахија као да су били само зато доношени да би били погажени. Социјална неправда је имала свега једну предност и један вентил. Предност: што је погађала цео народ српских сељака и њихових духовних и административних старешина. И један вентил који је народ сам затворио: потурчење.

Пре но што је сазнао за формуле француске револуције тај човек је сазрео психолошки и морално за побуну. Права човека и грађанина он је конципирао у своме мучном поређењу пре но што су и могла доћи до њега са тог западног извора. А да су и дошла он би сигурно њихов дух осетио као свој, иако са друштвеном структуром која је довела до француске револуције, није имао никакве сличности. У њему тињају дуге и искуствене побуњеничке традиције, и ропске, наравно, али и устаничке. Оне су толико његове и толико дубоке да му у његовом дубљем сналажењу нису били потребни никакви учени дочази са Запада, за оно што је он осећао као неправду. Он је донео са собом довољно искуства о друштвеној једнакости и о експлоататорству силника, власника власти, новца и оружане силе, и њему у основи никад није био потребан ни научни социјализам, ни анархизам, ни комунизам за свест о неправди и неједнакости. Просвећивање у том смислу заменило је његово страшно искуство које је само својом снагом патње продрло до савести која покреће човека на одбрану. Та радикална потреба једнакости друштвене створила је тако брзо и партикуларизам вођа револуције и поцепканост под Карађорђем, створила уставобранитељство у коме није било много формалних начела, али у коме је била изражена ужасна осетљивост на поштовање једнако-

сти, страховита осетљивост на сваку узурпацију власти исто толико колико и на злоупотребу стицања. Од те своје осетљивости на неједнакост београдски човек није изгубио много у стицају друштвених и политичких прилика у XIX веку. Чим се указала опасност да би та осетљивост могла закржљавити, јавио се покрет радикалне странке са враћањем на нову варијацију Вучићеве тезе о једнакости, која теза укључује и начело народне суверености и начело друштвене једнакости. Учена идеологија из Европе није ту била много потребна и тачно је оно што Слободан Јовановић тврди: да је Светозар Марковић заправо говорио оно што је у народу већ постојало. Политичко осећање једнакости било је срасло са социјалним осећањем једнакости, из истих су самониклих основа рођени. Ако је тачно да је француска револуција, по речима Мирабољевим, од целог народа начинила једну једину класу, још је тачније да је у Србији једна класа начинила народну резолуцију. А разлика је у томе што је у француској револуцији вршила своју улогу изједначавања само у својим првим налетима па се после опет распадала на сталеже, док је код нас подржавање динамизма једнакости тек после устаничких борби порасло и живело активније.

У току XIX века лагани живот земљорадње, новчане привреде и тежње за мирнијим животом донекле су умиривале кроничну револуционарност која је извирала из осећања једнакости и правде у београдском човеку, — али само на површини. Династички прехвати и партијске страсти разбуктавале су је. С једне стране то је осећање јошавало под конзервативизмом или либерализмом позападњачене интелигенције, под њеним рационализмом, под чаршијством вароши, под бирократском просвећеношћу, али је на најмањи повод хитро васкрсавало у бунама и у заверама. Двор, бирократија, капитал стварали су примитивни опортунизам

нарави, а старе, неискључале побуне одговарале су на то у захтевима за народном самоуправом, народним судством и војском, социјалним законодавством. Нису за тај процес биле погребне нарочито благозвучне пароле са стране; а кад су кроз штампу или агитацију долазиле, нашле су нагонског разумевања у тој душевности која је била пуна немирне, атаквистичке, хајдучке и устаничке побуне и узбуне. Србијино напредно социјално законодавство томе има да се захвали.

У београдском човеку постоје самоникле, самородне, самохране традиције друштвене побуне; за његово осећање правде није потребна конструкција са стране, апстрактна идеологија социјалне потиштености коју су туђа искуства склопила, рецепти спаса који му се натурају. Ту своју традицију побуне оживелу из сопствене душе, осетио је у поратно време, иако му релативизација нових социјалних односа на Балкану није допустила да је радикално изгради. Али баш настајање периферијског псеудограђанства код нас, и колонијална функција капитала у поратном времену, ма да највише утиче на прелазништво у односима и у људима, враћа у исти мах човека на оне старе и неискорењиве традиције побуне. Осетио их је и осећа их и варошанин, интелектуалац или просечни човек, чиновник или из слободне професије, декласиран у поређењу са онима који хватају власт и надмоћ кроз берзу, индустрију, спекулацију свих врста; осећа сељак ту надмоћ својих сеоских и варошких газда, сразмерно према великој моћи утицаја кроз новац и политику; осећа их радник, у своје активизирању хроничког и механичког обрачуна с капиталом, са власницима средстава производње. Али све то је већ имало у ранијим поколењима београдског човека, као психолошка реакција на неједнакост и на неправду, своје претходнике и атаквизме, и сад се само надовезује у многоброј-

ним диференцираним видовима нашег несклада између производње и потрошње, наших маказа цена између сељачких и индустријских производа, наше борбе за виши стандард маса и још и свега онога што је споља придошло из међународних сукоба рада и капитала, извоза и увоза, борбе за сировине итд., и изазвало старе побуне из живог искуства које се пружа из XIX века на линији дужник-зеленаш, радник-послодавац, власник-безвласник, горњи и доњи...

Из тог осећања изашла су и излазе после рата два типа човека. Један у коме се више наталожила релативизација социјалног осећања и то у два правца. С једне стране релативизација у погледу формирања великих класа и сталежа; с друге стране релативизација у погледу преношења европских и руских размера на наше социјалне односе. Са увиђањем наше особености и у једном и у другом правцу иде напореда и увиђање да из тла наше социјалне особености морају да никну и потребе за нашим особеним решењима социјалног комплекса. Човек који тако осећа човек је земље и наше домовине, човек који, ма како био радикалан у својим схватањима, хоће сопственом снагом, нашим мерилима и у оквиру наших могућности да приступи решавању свих питања, па и социјалног. Тај човек брани у себи не поредак како је механички настао од 1918 него пре свега домовину као народну, државну, друштвену, дакле као могућу и потребну духовну заједницу. Тај човек хоће да органски настави период од 1804—1918, на обновљеним основама, али на старом колективном искуству. То је нови човек београдско животне оријентације, који не кида с прошлошћу, у жељи да на њу надовеже будућност, баш и онда кад је у питању социјално осећање, а не само народно.

Њему насупрот стоји тип који се и код нас, као и

другде у свету, у Европи и у Русији, приказује као супротник, па и противник оном првом: економски човек, *homo oeconomicus*. Он се код нас појављује као скупни резултат психолошког процеса који је изазвао осушење душа, довео до истрошености основа које су народ до 1918 водиле, — и као радикални прималац спољних оријентација, некада европско-руских, а сада руско-европских. У том типу човека је више или мање умро хришћански Бог, његова религија и његова етика. Тај човек сматра да може да живи и без икаквог сећања на Карађорђа, Вука, на мртве у балканском и светском рату. Чист баласт је за њега свакако помињање светог Саве, Дечана, Штросмајера, Доситеја, Његоша. Он не види потребу југословенске државне заједнице, духовне заједнице београдског човека, самосталне културе те заједнице. Домовина постаје непотребна, претешка обавеза; однос према човеку сведен на међусобно уговорено стање о узајамно измиреним услугама; слобода тога човека ограничена је само притиском других. Срећа и благостање његовог друштва засновано је на објективним условима које даје рационална и диктатурна организација најјаче материјалне силе у друштву; циљеви човекова живота сведени на техничку службу у тој организацији; душевност ограничена на биолошку функцију; динамичност убеђења потребна једино за рушење старог. Прошлост је прошла и зато не постоји; садашњост је запрека за организовану будућност; будућност је све што служи организацији најјаче силе у друштву. Све друго је запрека. Бог непотребан, човек може све. Човек према томе може створити, без ичије помоћи, срећу и благостање и своје и осталих људи ако се пре свега ослободи своје прошлости...

На тој грубо наговештеној — не идејној него психолошкој — раскрсници престаје београдски човек и настаје

човек нове небоградске животне оријентације: човек ампутиран од домовине и њених етичких веза, слободан од предрасуда раздобља 1804—1918, човек који је сам са својим егоизмом на свету и који се у првом страху од самог себе, од своје сопствене хладноће и спремности на све, хвата прве економске механичке идеје која му даје довољно разлога за његов нови слободни став.

То је можда највеће и најтеже раскршће београдског човека, ту се он одваја не само од својих родитеља него и од својих мртвих; остаје сам са другим својим Ја. Ту почиње борба београдског човека са својим антиподом. На том унутрашњем сукобу почиње права модерна цивилна драма агоничног београдског човека, његов роман, његова нова криза и пут у преображај или у катастрофу.

Поилег с Калемегдана

Синтетички, бољи поглед с Калемегдана данас је пун испитивања које прелази у испит савести. Између Европе која надире и своје земље која је сва у настајању, између својих старих основа и нових сналажења, између спољних сила и унутрашњих противности, човек београдске животне оријентације у тражењу је, у себеналажењу, на непрестаној трајној прекретници. Има много разлога да зазвони звоном на узбуну, у првом реду због себе и ради себе, али и због непријатеља; има, исто тако, много разлога да се поузда у своје старе исконске снаге, — углавном ипак много повода да буде немиран због туђе себиности и спрезан због својих грехова. Он је данас јачи по прошлости упркос томе што је не поштује довољно, но по садашњости у којој није ни довољно свој ни сигуран за себе. Он је сав у проблематици будућег јединства своје заједнице, народне, друштвене, државне и у том прелазничком

превирању он је на пола одлуке, на пола пута. Док активно раде велике, разорно себичне силе, око земље и у земљи, док је његов замор од ратова и историјских напора јако осетан, док су разлике између живота и подживота значајне и пуне дубоког неорганизованог незадовољства без брана, устава и вентила, дотле горњи површински живот тече даље у механичкој европеизацији, у механичком политичком решавању прилика, у механичком надирању превратних сила, у механичком отпору конзервативних снага.

Под ту механизацију колективне воље стегнут је калемгдански поглед савести и његов видик.

Али београдска животна оријентација делује и даље. Постоји и развија се град који је предводник и организатор те оријентације. Постоји струјање народа ка том граду, учвршћење његових намера и његових значења кроз прилив из народа. Постоје велике жртве дате за одржање те оријентације. Постоје моралне и физичке победе извојеване у име тог сналажења. Постоје замашне последице тог животног сналажења које задиру у живот осталих народа.

Једино не постоји модерна савремена једначина, нова мера те оријентације која би била цивилно равна револуционарној мери од 1804—1918. Не може бити ни дата док не почне прави процес новог великог повлачења у себе на себе, — београдског човека, и источног и западног. Искрено и истинито балансирање активе и пасиве, крупно подвлачење салда које је обрачун са свима могућностима плаћања и кредитирања. Обрачун који је немогућан без страсне самокритике, самокритика која је немогућна без јасног сагледања самог себе, без отвореног погледа за унутрашњи смисао свих недоумица и за значење раскршћа. Обрачун који је испит савести, са свима последицама удара савести.

Калемегдански положај тражи јаког човека, изнутра јединствено изграђеног и то за сваки тренут историје, за сваку задаћу; предаха ту нема. Јак човек је пре свега онај који сигурно зна шта има да брани, који сигурно брани оно што има да брани, и који своју одбрану заснива на сопственој моралној снази. То је одређена и јасна поука сазнања које се добива искуством од 1804—1918.

Сумрак европске цивилизације после рата и азијска надирања не допуштају да се одржи човек који хоће мирно да ужива на своме. Иду тешка искушења и за мале и за велике. Борбени човек, нама добро познат, и даље је тип одржања. Нема куд да се избегне. Нема више избеглиштва и номадства за цивилизоване. Нема гаранција неутралности. Нема затворених граница. Цивилизовани човек је успео да обори све границе за пролаз својих авиона. Цивилизација се узвисила до самозаборава у коме нема више ни задате речи ни знака Црвеног Крста. Сто година организује горди Запад силе самоуништења. Они који хоће да остану, и мисле да имају зашто да остану, морају бити свакоремено мобилизовани: умом, срцем, душом, искусношћу, одважношћу, презрењем смрти. Ратови више не наговештавају епохе мира него нове заморе. Кроз њих ће, све више остављен самом себи и пустоши око себе, некада охоли европски човек доћи до питања која се одавна поставише Азијату, и која је досада европски човек презриво називао „кинизацијом”: има ли смисла падати за свемоћ држава који нису у стању да пруже хлеба свима грађанима; има ли смисла падати у име социјалне правде која се остварује вечитим насиљем? И може ли цивилизација бити објективна организација среће коју дају људи и заменити бога који пре свега учи лакшем подношењу неминовне патње?

То су већ питања очаја, питања у пустињи. Па ипак Европа право иде њима у сусрет, пустињи у сусрет.

Ми, који нисмо Европа, можда ћемо их и избегћи, ако не заборавимо саме себе и своје мртве. Народ који у борби губи многе живе може преживети; рђаво стоји с њим кад његови мртви почињу да умиру.

Београдског човека као победника обузела је болест која победе претвара у поразе: болест безнапорног живота. Напорни живот је тај на који је београдски човек по своме духовном организму нераскидно навикнут, живот који у великом напетом луку иде од идеје у себи до њеног остварења у себи. Увек кад је, у замору или у лутању, напуштао тај борбени агонични животни став и постајао оно што се у Европи зове „практичан“, београдски човек је насигурно губио, ишао у пораз. И он, и његов предак пре 1804. И наши вођи и гомиле, кад год су се покушали откинути од те унутрашње органске линије с којом смо срасли, и пожелели да тај тежи али одређени пут замене механички лакшим путем, кад год су место нашег историјског морала покушали да употребе смерове чисте рационалне вештине, погрешили су јер су одрекли потребу да раде под пуном одговорношћу. Пуне одговорности нема тамо где се не саветујемо с мртвима. Живи мало знају од дубље мудрости.

И што нас више исцрпљује болест безнапорног живота све више организам народни тражи прави лек: делање под најпунијом одговорношћу. Само она ће наћи опет таква убеђења и такву веру с којом се може ићи и у дневни живот, али за коју, над њим, вреди и умрети. На ту школу живота је свикао београдски човек.

Ту школу одговорности добро је изучио предратни човек београдске животне оријентације, и основачу и виоку. У њој се мајсторски учило како се постиже осећање

одговорности, како се може једино бити одговоран, како се сме и мора бити до краја одговоран. Школа карактера и жртве, школа мушке оцене боље смрти и горег живота.

Добре су традиције те школе. Ко уме с Калемегдана да гледа у судбину београдског човека неће моћи, неће смети мимо њих. Преображај, обнова београдског човека у том је знаку. Његова лаж и његов пораз у напуштању тога знака.

САДРЖАЈ

Белешка

ПРВИ ДЕО: Просек кроз Београд

Фићир-Бајир. — Град-храм. — Град који остаје. — Варош која настаје. — Варош изненађења. — Београд прелазник. — Одбрана од прелазништва.

Стр. 7—50

ДРУГИ ДЕО: Београдски човек

Београдски човек. — Преко своје снаге. — Агонични живот. — С чим се изашло пред XIX век. — Православље и црква. — Патријархално-јуначко схватање. — Усмено предање. — Социјално-економске основе. — Демократичност. — Не-европљанин. — Источни и западни човек.

Стр. 51—100

ТРЕЋИ ДЕО: Раскршћа

Измењен став у свету. — Аутономни човек. — Помоћ историје. — Живот и подживот. — Слобода и неслобода. — Братство и небратство. — Разлике цивилног искуства. — Једнакост и неједнакост. — Жива Србија. — Мртва Аустрија. — Велика раскрсница. — Спољње опасности. — Померене основе. — Греси XIX века. — Између револуције и мира. — Планско и своје. — Социјална недоумица. — Поглед с Калемегдана.

Стр. 101—190

CAUTION

WARNING

THESE BOOKS ARE NOT TO BE

REMOVED FROM THE LIBRARY
WITHOUT THE PERMISSION OF THE
LIBRARIAN

(1891-1892)

THESE BOOKS ARE NOT TO BE

REMOVED FROM THE LIBRARY
WITHOUT THE PERMISSION OF THE
LIBRARIAN

(1891-1892)

THESE BOOKS ARE NOT TO BE

REMOVED FROM THE LIBRARY
WITHOUT THE PERMISSION OF THE
LIBRARIAN

(1891-1892)

ОД ИСТОГ ПИСЦА

У вртлогу, драма

Нови, драма*

Робови, драма

Без љубави, драма*

Срећа А. Д., комедија*

Грађанска комедија, комедија

Државни непријатељ бр. 3, драма**

Светла у ноћи, новеле

Иван Мандушин, роман

Дечак с Уне, новела

Духовна криза садашњице, оглед

* Награђено државном наградом.

** Награђено наградом Срп. Кр. Академије Наука.

OF RICHARD

THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE
LORD OF THE
TREASURY OF THE
COMMONS OF GREAT
BRITAIN
IN THE REIGN OF
HIS MAJESTY
GEORGE THE THIRD
BY
JAMES OAKLEY
ESQ;
OF THE MIDDLE TEMPLE
IN LAW
AND
OF THE COUNCIL OF THE
UNIVERSITY OF OXFORD
IN TWO VOLUMES
LONDON
PRINTED BY J. JOHNSON, ST. PAULS CHURCH-YARD
1784

